

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Девіантна поведінка дітей та молоді як соціально-психологічна проблема

Хмельницький, 2017

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ІНСТИТУТ
імені Блаженнішого Володимира,
Митрополита Київського і всієї України
Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління персоналом»

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

**Девіантна поведінка дітей та молоді як
соціально-психологічна проблема**

Д 25 Девіантна поведінка дітей та молоді як соціально-психологічна проблема : матеріали засідання круглого столу [Хмельницький, 20 квіт. 2017 р.] / гол. ред. Л. Г. Білий. – Хмельницький : Вид-во Хмельниц. ін-ту МАУП, 2017. – 142 с.

Збірник містить тези виступів учасників круглого столу «Девіантна поведінка дітей та молоді як соціально-психологічна проблема» за основними напрямками, які є предметом дискусії науковців: сучасні проблеми суспільства: девіантна поведінка особистості; девіантна поведінка дітей та молоді: причини та наслідки; агресія як форма прояву девіантної поведінки; суїциди як крайня форма відхилення у поведінці особистості; вплив агресивної поведінки на соціалізацію сім'ї; технології роботи з девіантами.

Рекомендовано науковцям, викладачам, учителям, студентам та всім, хто цікавиться психологічною наукою.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Білий Л. Г., кандидат педагогічних наук, доцент, директор Хмельницького інституту МАУП (головний редактор); **Парандій В. О.**, кандидат історичних наук, доцент, директор Хмельницького економіко-правового коледжу МАУП; **Грись А. М.**, доктор психологічних наук, професор; **Авсієвич А. В.**, доктор філософії в галузі права; **Гуменюк А. Ф.**, кандидат економічних наук, доцент; **Данько О. В.**, кандидат психологічних наук; **Дубина Л. Г.**, кандидат педагогічних наук, доцент; **Дунець Л. М.**, кандидат психологічних наук, доцент; **Ковтун О. С.**, кандидат соціологічних наук; **Коцюк В. Д.**, кандидат історичних наук; **Любецька М. М.**, практичний психолог; **Малиновська М. М.**, клієнт-центрований терапевт, сімейний терапевт, травмотерапевт-консультант; **Мельничук С. Л.**, кандидат психологічних наук, доцент; **Олійник О. С.**, кандидат економічних наук; **Савчук Л. О.**, кандидат педагогічних наук, доцент; **Тафінцева С. І.**, кандидат педагогічних наук; **Федорчук В. В.**, кандидат педагогічних наук, доцент; **Шопша О. Л.**, кандидат психологічних наук; **Шепель І. М.**, соціальний педагог; **Олійник В. В.**, кандидат педагогічних наук, доцент (відповідальна за випуск).

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Матвійчук Т. В., кандидат психологічних наук, доцент.
Білошицький С. В., доктор політичних наук, доцент.

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Хмельницького інституту Міжрегіональної академії управління персоналом
(протокол № 6 від 26 червня 2017 р.)

ЗМІСТ

Білий Л. Г.

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ.....

Білоус І. П.

ДЕВІАНТНА ТА ДЕЛІНКВЕНТНА ПОВЕДІНКА
ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА.....

Бліндер В. В.

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА ПІДЛІТКІВ ЯК
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА.....

Данько О. В.

ПРИЧИНИ, УМОВИ І ФАКТОРИ, ЩО ОБУМОВЛЮЮТЬ
ЯВИЩЕ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ.....

Дубина Л. Г.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДЕВІАНТНОЇ
ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ.....

Дубініна К. А.

ЗАРОДЖЕННЯ ФЕМІНІСТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНСЬКІЙ
ЛІТЕРАТУРІ ЧИ ОСОБЛИВІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ
МЕНТАЛЬНОСТІ У ТВОРЧОСТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ.....

Дунець Л. М.

СУТНІСТЬ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ В
СТУДЕНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ.....

Ковтун О. С.

У ВОДАХ СИНЬОГО КИТА: РУТИНІЗАЦІЯ СМЕРТІ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ.....

Матвійчук Т. В.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ
ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ЗАЛЕЖНОСТІ.....

Малиновська М. М.

РОЗВИТОК ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ПРОГРАМІ
ЕСТЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ЯК МЕТОД ПРОФІЛАКТИКИ
ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ.....

Мельничук С. Л.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВІВ АГРЕСІЇ
У ПІДЛІТКІВ ТА ЇЇ КОРЕКЦІЯ

Олійник В. В.

ПСИХОЛОГІЧНА СЛУЖБА СИСТЕМИ ОСВІТИ:
СУЧАСНА ОЦІНКА.....

Олійник О. С.

ПРОЯВ ПАТОХАРАКТЕРОЛОГІЧНОГО ТИПУ
ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПРИ ВИКЛАДАННІ
ЕКОНОМІЧНИХ ДИСЦИПЛІН.....

Охман О. В.

ПРО ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ТА ПРАВОВОГО
ХАРАКТЕРУ ДОТРИМАННЯ ПРАВОПОРЯДКУ
В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ.....

Парандій В. О.

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА МОЛОДІ:
ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ.....

Рашина І. О.

ПРОФІЛАКТИКА ВІДХИЛЕНЬ У ПОВЕДІНЦІ
ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ.....

Тафінцева С. І.

ПІСОЧНА ПСИХОТЕРАПІЯ У РОБОТІ ІЗ
СОЦІАЛЬНО-ДЕПРИВОВАНИМИ ДІТЬМИ.....

Чевська О. Ю.

АГРЕСІЯ ЯК ФОРМА ПРОЯВУ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ
У МОЛОДІ ТА ПІДЛІТКІВ.....

Черкасова Т. М.

ЗАЛЕЖНІСТЬ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКА
ВІД ЙОГО САМООЦІНКИ.....

Шепель І. М.

ВЗАЄМОДІЯ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА ТА
СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА У РОБОТІ
З ДІТЬМИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ.....

Чевська О. Ю.

АДАПТАЦІЯ БІЖЕНЦІВ І ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ЗІ СХОДУ
УКРАЇНИ ДО НОВИХ РЕАЛІЙ ЖИТТЯ:
ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ.....

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....

Л. Г. Білий,
кандидат педагогічних наук, доцент
(м. Хмельницький)

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ

Нині інтерес до проблеми девіантної поведінки значно зріс, що зумовило необхідність більш детального дослідження її факторів.

Особистість характеризується соціальною активністю, здатністю впливати на оточення, змінюючи його і себе. Активна діяльність особистості лише тоді є продуктивною, коли вона узгоджується з культурними надбаннями суспільства, коли її поведінка взаємозв'язана з оточуючими і має соціальний характер.

Отже, соціальна поведінка – це дії людини стосовно суспільства, інших людей, до оточуючої природи і речей.

Соціальна поведінка може бути найрізноманітнішою: альтруїстичною або егоїстичною, законослухняною або протизаконною, серйозною або легковажною, коректною або грубою і т. д.

Через різні причини духовного, економічного, політичного характеру в суспільстві завжди є люди з девіантною поведінкою. Тому девіантна поведінка – поведінка, що відхиляється від прийнятих у суспільстві ціннісно-нормативних стандартів.

Зазначимо, що девіантна поведінка стала асоціюватися з багатьма негативними проявами (уособленням «зла» в релігійному світогляді, симптомом «хвороби» з точки зору медицини, «незаконним» відповідно до правових норм). Оскільки функціонування соціальних систем нерозривно зв'язано з людською життєдіяльністю, в якій соціальні зміни реалізуються також шляхом девіантної поведінки, відхилення в поведінці природні і необхідні. Вони служать розширенню індивідуального досвіду.

Соціальна норма визначає історично сформовану в конкретному суспільстві межу, міру, інтервал припустимого (дозволеного чи обов'язкового) поведіння, діяльності людей, соціальних груп, соціальних організацій. На відміну від природних норм фізичних і біологічних процесів соціальні норми складаються як результат адекватного чи перекрученого відображення у свідомості і вчинках людей об'єктивних закономірностей функціонування суспільства [1].

Соціальні норми служать засобом орієнтації соціальної поведінки кожної особистості або спільноти людей в певній ситуації і засобом контролю за їх поведінкою з боку суспільства. Соціальні норми характеризуються: єдністю розпорядчого та оціночного моментів; наявністю коштів соціальної оцінки і контролю; наявністю певних соціальних санкцій; зовнішньою формою вираження (наприклад, юридичні норми виявляються у правових актах, моральні – у громадській думці, традиціях, звичаях, релігійні – у священних писаннях і проповідях, естетичні – у художніх принципах, норми громадських і державних організацій та установ – в законах, статутах, положеннях) [2].

У соціальних нормах відображається система суспільних відносин (виробничих, юридичних, управлінських, моральних, ідеологічних), що надають вирішальний вплив на формування особистості. Соціальні відхилення можуть мати для суспільства різні значення. Позитивні служать засобом прогресивного розвитку системи, підвищення рівня її організованості, подолання застарілих, консервативних чи реакційних стандартів поведінки. Вони носять соціально-творчий характер: науковий, технічний, художній, суспільно-політичний. Негативні девіації дисфункціональні, дезорганізують систему, можна назвати соціальною патологією: злочинність, алкоголізм, наркоманія, проституція, суїцид.

Отже, проблема вивчення девіантної поведінки відрізняється особливою гостротою і є актуальною для дослідження.

Список використаних джерел та літератури:

1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/16850303/sotsiologiya/deviantna_povedinka.

2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrbukva.net/12524-Deviantnoe-povedenie-kak-problema-social-noiy-raboty.html>

3. Лимар Р.С. Феномен девіантної поведінки як об'єкт міждисциплінарних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://visnyk.chnpu.edu.ua/?wpfb_dl=1195.

І. П. Білоус,
викладач
(м. Хмельницький)

ДЕВІАНТНА ТА ДЕЛІНКВЕНТНА ПОВЕДІНКА ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Більшість людей, зазвичай, намагаються пристосовуватися до суспільних норм. Адже – це норми засвоєні і сприйняті ними у процесі соціалізації. У дитинстві (в сім'ї, школі, у спілкуванні з однолітками та сусідами) людина дізнається як належить і як не личить поводитися, виробляє регулятор поведінки, внутрішній контроль. Одночасно вона перебуває і під зовнішнім контролем з боку соціальних груп і з боку держави. Проте у кожному суспільстві відхилень не уникнути.

У суспільстві завжди існують люди, які порушують не тільки моральні, але й правові норми. Вчені стверджують, що суспільство, яке розвивається нормально, складається приблизно на 10–12% із «героїв» і на ті самі 10–12% із «порушників». Але жодне суспільство не може бути поділене просто так на порушників соціальних норм і стовідсотково слухняних громадян. Більшість із нас за певних умов порушує усталені норми поведінки – хто не порушував правил вуличного руху або хоча б раз не проїхав без квитка у громадському транспорті? Така поведінка, що не узгоджується з суспільними нормами, не відповідає очікуванням групи або суспільства в цілому, називається девіантною.

Девіацією називають, в основному, відхилення від так званих неписаних соціальних норм (етикету, звичаїв). Є девіантна поведінка, яка засуджується суспільством (неохайний зовнішній вигляд, голосна розмова у громадському транспорті, алкоголізм, самогубство), а є й така, що схвалюється суспільством (вона визначається надзвичайними здібностями геніїв, видатних спортсменів і громадських діячів, тобто тих людей, здобутки яких перевищують рамки норми).

Уявлення про норму і девіацію пов'язані із соціальним контекстом і не співпадають у різних суспільствах і навіть у субкультурах. Дії людей не є добрими чи поганими за своєю природною суттю; норма і девіація визначаються соціально. Кожне суспільство виробляє свої взірці соціально прийнятної поведінки. Тому те, що в одному суспільстві чи групі є нормою, в іншому – може

бути розцінене як девіація. Скажімо, відкрите обличчя жінки недопустиме у тих суспільствах, які живуть за законом шаріату. У деяких країнах азартні ігри дозволені, а в інших – заборонені.

У більшості сучасних суспільств девіацією вважається самогубство. Але відомо, що у традиційному суспільстві, там, де умови життя були суворими настільки, що спільнота балансувала на межі голодної смерті, існував звичай позбуватися тих її членів, які переставали приносити користь через їхню старість або каліцтво. Зазвичай, такі особи йшли з життя добровільно. У датчан, готів цей звичай зберігся аж до християнської ери, тобто майже до початку XI ст. У вестготів була так звана Скеля предків, із якої кидалися старі, які не хотіли обтяжувати собою родичів. Такий самий звичай описаний в іспанських кельтів [1].

Тобто тільки суспільство вирішує для себе вважати чи не вважати якусь поведінку такою, що відхиляється від норми. Норми пов'язані не тільки з суспільством в цілому, але й з окремим класом, професією, національністю, релігійною конфесією та ін. Наприклад, католики не сприймають абортів, незважаючи на те, яким є ставлення до цієї проблеми суспільства в цілому.

Ніхто не порушує усіх норм. Навіть ті, хто ігнорує загальноприйняті в суспільстві моральні та юридичні норми, такі як бандити, дотримуються правил злочинного світу.

Однак у всіх суспільствах і суспільних групах засуджуються такі явища, як посягання на життя, здоров'я чи майно їхніх членів.

Порушення формальних суспільних норм називають делінквентною поведінкою. Варто відзначити, що серед вчених не існує однієї думки стосовно вживання терміна «делінквентна поведінка». Американський юрист і соціолог Едвін Сазерланд вважає, що для делінквентної поведінки властиве засвоєння, по-перше, технічних прийомів здійснення злочинів і, по-друге, мотивів, спонук, раціональних переконань і установок, які сприяють порушенню закону. Світ делінквентності – це світ тих, хто підкоряється своїм законам, і його соціальні норми становлять силу, спрямовану проти існуючого соціального ладу. Такий підхід до розуміння делінквенції є найпоширенішим [1].

Делінквентна поведінка – це поведінка, зумовлена наявністю систем цінностей і норм, які відхиляються від тих, які домінують у суспільстві, при цьому індивід, який сприйняв делінквентну культуру, визначає свою поведінку як правильну.

Інші дослідники погоджуються, що делінквентна поведінка пов'язана із порушеннями правових норм, але не настільки значними, щоб за них нести кримінальну відповідальність, а серйозні порушення норм кримінального права, тобто злочини, пропонують називати кримінальною поведінкою.

А в кримінології делінквентна поведінка визначається як суто молодіжне правопорушення, тобто таке, яке здійснюється молодими людьми віком від 12 до 20 років.

При оцінці соціальних відхилень існують дві концепції: відносна й абсолютна. Прихильники першої (релятивісти) вважають, що моральні і навіть деякі правові норми можуть аналізуватися тільки у зв'язку із конкретним суспільством, його соціальною організацією і культурою. Прихильники абсолютної позиції (етноцентристи) стверджують, що мають бути винайдені і зафіксовані загальнолюдські моральні цінності і норми [2].

Девіантна поведінка сприяє ефективнішому функціонуванню суспільства:

По-перше, вона посилює підпорядкування нормам. Викликаючи вороже ставлення до нонконформістів, соціальна більшість, або владна верхівка зміцнює ідеї про те, що є правильним, згуртовуючи таким чином соціальну групу навколо певної системи цінностей, норм і переконань.

По-друге, засуджуючи певні акти відступу від соціальних норм, члени групи чіткіше окреслюють для себе самих, що є нормою.

По-третє, привертаючи увагу до порушників норм, група визначає ворогів чи опонентів, а боротьба з такими сприяє консолідації групи.

По-четверте, зростання певного виду девіацій привертає загальну увагу до тих проблем, які існують у цьому суспільстві чи соціальній групі, так, скажімо, різке підвищення рівня алкоголізму та наркоманії у суспільстві свідчить, що у ньому щось негаразд.

По-п'яте, девіація ставить під сумнів існуючий порядок, тобто виступає каталізатором соціальних змін.

У давні часи девіантну поведінку пояснювали втручанням надприродних сил. Люди порушували заведені правила, бо їх «лихий попутав». Згодом така концепція перестала відповідати вимогам часу і з'явилися наукові теорії. Проте, на рівні соціальних уявлень, «побутових знань» злочинці ще й сьогодні часто трактуються як

просто «погані люди», а відтак – єдиний спосіб ставлення до них полягає у тому, щоб їх суворо карати [3].

Такий підхід залишався домінуючим протягом багатьох століть, зберігається він і сьогодні.

Найвідомішою теорією цього типу є вчення італійського лікаря-кримінолога Чезаре Ломброзо, який плідно працював над цією проблемою у 70-х рр. XIX ст. Ломброзо піддав антропоморфним вимірам багатьох в'язнів і дійшов висновку, що всі вони наділені характерними фізичними ознаками: низьке чоло, важке підборіддя, широке обличчя, великі вуха і густий волосяний покрив усього тіла. Загалом, він дійшов висновку, що злочинці є представниками певного атавістичного людського типу або дефективними людьми.

У 1949 р. Вільям Шелдон опублікував роботу, у якій стверджував, що схильність до скоєння злочинів залежить від типу тілесної будови. На його думку, мезоморфи – м'язисті; активні типи – мають більшу схильність до злочинної поведінки, ніж екоморфи (тендітний, високий тип людей) чи ендоморфи (низький, схильний до повноти тип людей).

Останнім часом деякі дослідники вважають, що схильність до скоєння злочинів може задаватися певним набором хромосом, який містить додаткові чоловічі хромосоми (ХУУ), у той час, як стандартний набір – ХУ. Але на сьогодні хромосомними дослідженнями охоплено ще недостатньо людей, щоб можна було із певністю стверджувати, що саме серед злочинців є більше осіб із таким чи іншим набором хромосом.

Сьогодні біологічні теорії стали досить непопулярними, а домінуючою точкою зору є та, що головним фактором відтворення злочинності у суспільстві є недосконалість суспільних відносин.

Як і біологічні, психологічні теорії девіації пов'язують з певними типами особистості. У цих теоріях головний акцент робиться на особистісних факторах, особливо на неправильній соціалізації особистості у дитинстві.

Психоаналітична концепція Зигмунда Фрейда і його послідовників розглядає агресивність як вроджену, притаманну людині властивість, яка не знята у процесі соціалізації і виявляється у вигляді спонук Id («Воно»), тобто, несвідомого, в той час як Его («Я») – має реалізовувати раціональні прагнення.

Деякі вчені трактують психічні розлади не як хворобу, аналогічну фізичній хворобі, а як соціальні відхилення, як форму

прориву норми. Як і у випадках із людьми, що хворіють на алкоголізм, злодіями чи проститутками, психічні розлади також характеризуються відходом від норми: агресивністю, некоректністю висловлювань, розривом міжособистісних контактів, фобіями, депресивними станами [2].

Усі соціологічні теорії наголошують на відсутності чітко визначеної межі між злочинною і респектабельною поведінкою, а також на тому, що у формуванні злочинної поведінки дуже важливу роль відіграє контекст – соціальне навчання та соціальне оточення.

Теорії мікрорівня. Едвін Сазерланд пояснює девіантність за допомогою теорії, яка отримала назву теорія диференційної асоціації.

Ця теорія відштовхується від ідеї про те, що у суспільстві існує багато субкультур. Деякі з субкультур заохочують протизаконні дії. Згідно з Сазерландом, індивіди стають злочинцями, засвоюючи норми і цінності злочинних соціальних груп до яких вони належать. Девіант засвоює не те, що потрібно суспільству, а те, чого навчає його найближче кримінальне оточення; виходячи із культури, індивід входить у субкультуру. Звичайно, стати злочинцем, засвоївши норми злочинних соціальних груп, може кожен, однак стають злочинцями зазвичай ті індивіди, які вступають у контакт із цими групами найчастіше. Чим раніше почнуться контакти індивіда з криміногенним оточенням і чим інтенсивнішими вони будуть, тим вищою є ймовірність того, що такий індивід також стане правопорушником. Ось чому діти із так званих неблагополучних сімей частіше за інших стають на шлях порушення законів.

Ральф Клоуворд виділяє три різновиди злочинної субкультури: кримінальна – крадіжки; конфліктна – застосування насильства для досягнення своєї мети; відступаюча – вживання наркотиків.

Теорія структурної напруги. Це пояснення девіантної і делінквентної поведінки ґрунтується на теорії Еміля Дюркгейма про аномію. Аномія виникає тоді, коли суспільство є нездатним установити рамки соціальних норм, коли у суспільстві немає згоди стосовно основних цілей і цінностей, що призводить до втрати ефективності їх впливу на індивіда. Роберт Мертон використав теорію аномії, щоб побудувати теорію, яка пояснює причини девіантної поведінки. Він пов'язав проблему аномії з невідповідністю між цілями і доступністю інституціоналізованих засобів їх досягнення. При обмеженості можливостей для досягнення поставлених суспільством

цілей (наприклад, багатства) за допомогою доступних засобів, індивід використовує інші можливості для досягнення цілі, навіть якщо вони є незаконними. Мертон виділив п'ять можливих варіантів індивідуальної адаптації у суспільстві: конформізм, інновація, ритуалізм, ескейнізм, бунт [3].

Теорія ярликів. Цю теорію розробляли такі вчені, як: Едвін Лімерт, Ерік Еріксон, Говард Бекер. Її фундаментальним положенням є те, що жоден тип поведінки не є автоматично і внутрішньо девіаційним. Девіація вимагає дефініції. Тобто, треба визначити, що такий чи інший тип поведінки є ненормальним. Адже різні суспільства і різні суспільні групи визначають як девіантні різні типи поведінки. Наприклад, в одних суспільствах (Україна, Польща, США) девіацією є вживання наркотиків, а нормою є вживання алкоголю, а в інших (Іран, Афганістан, Саудівська Аравія) – девіацією є вживання алкоголю, зате допускається вживання деяких наркотиків.

Іншим важливим положенням цієї теорії є твердження, що всі люди на своєму життєвому шляху час від часу припускаються вчинків, які окреслюються їхнім суспільством як девіантні, так звана первинна девіація. Проте не всі ці діяння трактуються суспільством однаково. Іноді первинна девіація залишається суспільством просто не поміченою, але буває й таке, що після проступку на людину «навішують ярлик», людину ніби «призначають» девіантом. Тоді ми маємо справу із «вторинною девіацією», коли індивід «приймає ярлик» і всі, включно з ним самим, починають сприймати його як девіанта. Наприклад, діти обірвали яблука у чужому саду; можна потрактувати це як дитячі пустощі, а можна «навісити» на цих дітей «ярлик» неповнолітніх злочинців.

У контексті теорії ярликів американський соціолог Ервін Гофман (1922–1982) розробив теорію стигматів (стигма – тавро, штамп). При першому сприйнятті виникає певне уявлення про людину, її оцінка. Це і є стигмат – те, що відрізняє певну людину від нас, і те, що ми у ній не сприймаємо. У ньому відображено різницю між оціночною і реальною ідентичністю, стереотипом і суттю [3]. Є три види стигматів: фізичні недоліки; недоліки характеру – слабка воля, неприродні захоплення, примітивні переконання, психічні захворювання, алкоголізм та ін.; расові, національні, релігійні, які переносяться на всіх членів цих соціальних груп.

Список використаних джерел та літератури:

1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-13106.html>.
2. Соціологічні теорії девіантної поведінки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://studopedia.com.ua/1_43521_teorii-makrorivnya.html.
3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://books.br.com.ua/38662>.

В. В. Бліндер,
практичний психолог
(м. Хмельницький)

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА ПІДЛІТКІВ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Сьогодні наука під назвою «психологія девіантної поведінки» тільки починає формуватися. Ми ще не маємо загальнозживаного визначення та критеріїв девіантної поведінки з точки зору психології, тому використовуємо основні категоріальні поняття соціології, кримінології, медицини тощо. На наш погляд, для характеристики девіантної поведінки в психології ми можемо впевнено оперувати тільки сукупністю особистісних якостей, що визначають дитину зі схильністю до девіантної поведінки або з проявами певних її форм.

Питання про застосування методів і форм профілактики девіантної поведінки в педагогічному процесі досі залишається невирішеним з певних причин, найважливішими з яких є відсутність фахівців та цільових психолого-педагогічних програм роботи з профілактики девіантної поведінки.

Вивчення відхилень у поведінці має свою багатовікову історію. Незважаючи на це інтерес сучасних науковців до проблем девіації є стійким і виправданим.

Дослідження девіантної поведінки у світовій психологічній літературі представлені достатньо широко, а в сучасній вітчизняній психології і педагогіці є визначальним, тому що саме девіантна поведінка перешкоджає соціалізації особистості, її становленню й формуванню, розвитку її громадянської самосвідомості [4; 5].

Погіршення соціальної ситуації в останні роки призвело до збільшення кількості дітей, що живуть у винятково складних соціальних умовах. Із загальної кількості населення в Україні 14 млн дітей і молоді віком до 18 років. Серед них: діти-сироти і діти, які залишилися без піклування батьків або з неповних сімей – понад 400 тисяч, діти з проблемами фізичного та психічного розвитку – близько 160 тисяч, діти з малозабезпечених сімей – 3,4 млн.

Серйозний дефіцит позитивного впливу на молоде покоління призводить до того, що у дітей і підлітків домінуючими почуттями стали тривога, агресія, соціальна пасивність, страх. Непокоїть і той факт, що у науковий обіг уведено навіть поняття «діти групи ризику», що, звичайно, не прикрашає соціальне становище у державі.

Сучасні вчені стосовно неповнолітнього з різного роду відхиленнями в розвитку, що накладають своєрідний відбиток на поведінку, використовують терміни: «важкі діти» (К. Лебединська, М. Райська, М. Раттер, Л. Славіна); «важкі підлітки» (Л. Зюбін, В. Степанов, Д. Фельдштейн та ін.), до категорії яких відносять дітей з відхиленнями в моральному розвитку, акцентуаціями характеру, з порушеннями в афективно-вольовій сфері, відхиленнями в поведінці; «аномальні діти», що мають відхилення від того, що є типовим або нормальним, але не включає патологічний стан (Л. Пожар); «дезадаптивні діти» (С. Белічева); «діти, що живуть під спеціальною турботою» (Л. Кошч); діти «групи ризику» (І. Невський); «діти з порушеннями в афективній сфері» (К. Лебединська, М. Райська, Г. Грибанова, Л. Славіна). Однак названі терміни часто несуть однобічну інформацію: побутову, клінічну, юридичну. Оскільки єдиної практики вживання цих понять немає, часом не ясно, до якої категорії віднести дитину, що має ті або інші відхилення в поведінці (асоціальна, ненормативна, протиправна, злочинна поведінка) (Е. Іванов, Л. Шіпиціна, Г. Сафіна) [4]. На наш погляд, більш правомірним є використання узагальнюючого терміна – «поведінка, що відхиляється від норми», у будь-якому разі до тих пір, доки дитині не встановлено медичного діагнозу або не винесено юридичного вироку.

Досить часто про негативні прояви поведінки говорять як про спеціальний засіб, психологічний захист, що розглядається в медичній психології, маючи на увазі тільки аномалії психічного розвитку.

Підлітковий вік як кризова стадія розвитку особистості, на думку видатних психологів (З. Фрейд, А. Адлер, А. Рубінштейн,

І. Кон), передбачає, що певний підліток важкий як для себе, так і для інших.

Фізична нестабільність, риси характеру, що ускладнюють спілкування, емоційна незрілість, несприятливі мікро- й макросоціальні відносини – усе це фактори ризику, наявність яких, безумовно, робить цей важкий вік ще важчим.

Ще в ранньому дитинстві розлади процесу становлення особистості можуть супроводжуватися різними проявами антисоціальної спрямованості, такими, як: заподіяння шкоди приналежній іншим власності, експансивність, жорстокість у ставленні до тварин. Розбіжності в рівні агресивності стають помітними вже у віці двох років. З віком ознаки агресивності змінюються, хоча стійкість їх зберігається.

У підлітків з'являються специфічні поведінкові реакції, що складають специфічний підлітковий комплекс: 1) реакція емансипації (крайній ступінь – бродяжництво); 2) реакція групування з однолітками (формування власної субкультури); 3) реакція захоплення (хобі) [4; 5].

Девіації в підлітковому та юнацькому віці виникають також і як відповідь на неспроможність особистості реалізувати свої особистісні тенденції до самоактуалізації. Тому профілактика та подолання девіацій можливі шляхом навчання людини способів самореалізації, які б стали джерелом особистісного зростання та позитивності Я-концепції, що в цілому сприятиме психологічному благополуччю підлітка або молодої людини.

Соціалізація полягає у засвоєнні індивідом соціального досвіду у вигляді норм, видів діяльності, форм спілкування та переведення цього досвіду у внутрішні, власні регулятори активності. До цих регуляторів належать мотиви, звички, настанови, стереотипи тощо. Метою соціалізації є забезпечення включення особистості у соціальне середовище, створення умов для максимальної реалізації її психологічного потенціалу, спонукання до саморозвитку. У процесі соціалізації неповнолітній різною мірою, але неминуcho проходить через життєві кризи, накопичення протиріч, можливо, через затримки й навіть зриви, болісні, спотворені форми самоствердження та визнання оточуючими. Не обов'язковим, але реально ймовірним наслідком цього є виникнення несприятливих психологічних новоутворень, що оформлюються у риси, властивості особистості. Це жорстокість, цинізм, брутальність, нігілізм, зухвалість.

У соціально-психологічному плані визначальним чинником, який підштовхує неповнолітнього до несприятливої лінії загального формування особистості, є відсутність чи втрата психосоціальної ідентичності. На думку Е. Еріксона, потреба у психосоціальній ідентичності, що є соціогенною за своєю природою, закладається у людини на рівні базових потреб – самозбереження, репродукції тощо. Вона полягає у прийнятті власного образу як такого, що належить до певної соціальної групи, спільноти й виконує відповідну соціальну роль. Ідентичність відсутня (не досягається), коли намагання особистості включитися у привабливу, референтну для неї соціальну групу не знаходять підтримки й визнання. Ідентичність втрачається, коли різка зміна соціального оточення, власного статусу та ролі переживається особистістю у вигляді обставини, яка вражає самолюбство, заважає соціальному визнанню та самореалізації.

Таким чином, дефекти соціалізації на стадії підліткового віку призводять до несприятливого (аномального) формування особистості. Це проявляється, зокрема, у виникненні негативних психологічних новоутворень, відсутності чи втраті психосоціальної ідентичності, деформованих потребах. Кінцевим результатом є схильність до девіантної поведінки, пошук відповідних ситуацій і навіть створення умов, сприятливих для її прояву.

Формами соціально-психологічної допомоги в роботі з девіантними підлітками є профілактика й корекція когнітивних розладів у формі вправ і ігор, що засновані на сполученні когнітивних і сугестивних компонентів, корекція емоційно-особистісних порушень тощо. Комплексні корекційні програми сприяють підвищенню рівня психічного розвитку підлітків, особливо у сфері індивідуальних якостей [1; 3], однак мають один суттєвий недолік – вони застосовуються лише на тій стадії, коли дитина вже не приховує антисоціальної спрямованості своєї поведінки – паління, вживання алкогольних напоїв, сексуальні перверсії, дромоманія, суїцидальні спроби, дрібні крадіжки тощо. Ми ж вважаємо, що рання профілактика, тобто попередження девіантної поведінки може дати більш ефективний результат.

Психолого-педагогічні засоби профілактики й корекції девіантної поведінки дають особливий ефект, якщо застосовуються у формі сполученого сугестивного та когнітивного впливу. Такий вплив може застосовуватися як у вигляді прямого навіювання, так і вправ, ігор з елементами навіювання й когнітивних дій, а також традиційних

засобів виховання, адекватних віку підлітків з корекційними вправами, що відповідають індивідуально-типовим особливостям цієї вікової групи. Девіантність проявляється у різних формах соціальної агресії, тривожності, дезадаптації, ворожості.

Поведінка, що характеризується відхиленням від прийнятих у суспільстві норм (девіантна поведінка), за ступенем і географією поширення для величезної частини населення України є скоріше соціальною нормою.

Розроблений нами комплексний підхід з урахуванням фундаментальних психологічних і педагогічних положень дозволив експериментально обґрунтувати можливості сполученого педагогічного і психологічного впливу на особистість підлітків з метою психопрофілактики й корекції девіантних форм поведінки, розвитку в них життєво важливих якостей, оптимізації емоційно-вольової сфери.

Розвиток особистості – це багатоскладовий і полідетермінований процес. Однією зі складових цього процесу є розвиток самосвідомості – уявлення про себе, про своє «Я» у його різноманітних проявах.

Допомога дитині з боку батьків, значущих дорослих, психологів, педагогів, соціальних працівників у розкритті особистісних можливостей, усвідомленні всіх проявів особистісного «Я», зняття настанов, що обмежують розвиток, дозволить дитині знайти своє місце в житті, зробити спілкування гуманнішим, навчити її жити в мирі й злагоді з собою та іншими, сформувати в дитини інтерес і прагнення вивчати всі грані власної особистості. Робити це треба не тільки закликами до цього (розповідь, бесіда, лекція), але й засобами практичної психології.

Головна мета нашого наукового дослідження полягала в створенні програми для розвитку й формування особистості, що здатна до здійснення творчого підходу до своєї діяльності, саморегуляції, що забезпечує досягнення поставленої мети, тобто виправлення особистісних рис, що сприяють формуванню девіантної поведінки.

Теоретична значущість дослідження полягає в обґрунтуванні критеріїв розробки розвиваючих вправ і корекційних методик для активізації інтелектуальної діяльності у підлітковому віці з використанням індивідуальної, групової корекційної роботи й сугестопедичних засобів.

Практична цінність полягає в комплексному підході до дослідження, розвитку й корекції особистісних рис підлітка, що сприяють формуванню девіантної поведінки у підлітковому віці.

Основою тренінгу стала концепція розвитку впевненості підлітків у власних можливостях, що розуміється як настанова людини по відношенню до самої себе і до поведінки в соціальному оточенні; зняття психологічних обмежень розвитку; подолання вікового комплексу неповноцінності; розвиток комунікативних здібностей, когнітивної та емоційно-вольової сфер психіки. Мається на увазі, що впевненість у собі і власних можливостях в рівній мірі залежить від браку відчуття власної цінності й від ступеня залучення в соціальні відносини з однолітками й значущими дорослими (батьки, вчителі). Враховується також той факт, що в певних випадках підліткова свідомість містить окремі інтроєктивні компоненти стосовно власних можливостей і здібностей, що усвідомлені від навколишніх і відіграють роль настанови, яка обмежує розвиток (я не вмію; у мене не вийде; мені це не потрібно).

У запропонованій програмі тренінгу представлена спроба тренування впевненості в собі і в своїх можливостях з використанням поведінкової, когнітивної, емоційної техніки, технік мовної психотерапії, НЛП, еріксонівського гіпнозу і сугестивного впливу. Включення в тренінг моделі регуляції впевненої поведінки необхідне для того, щоб показати підліткам різні взаємозв'язки, які існують між когніціями, поведінкою й емоціями людини.

Передбачається, що принцип індивідуального підходу в роботі з дітьми й підлітками, що характеризуються різними формами девіантної поведінки, може бути реалізований, якщо враховувати особливості психодинамічних властивостей індивіда, що багато в чому генетично визначають формування його темпераменту й характеру. Достатньо ефективними, на наш погляд, можуть бути й засоби сугестивного впливу, що використовують елементи класичної педагогіки. Підлітковий вік характеризується високим сприйняттям навіювання. Цей факт робить підлітковий вік більш сприятливим для проведення сугестивного впливу або окремих сугестивних елементів.

У цілому, негативний сценарій вирішення вікових психосоціальних криз призводить у підлітковому віці до зниженої самоповаги, характерної для підлітків з девіантною поведінкою [5]. При цьому защемлена потреба в самоповазі призводить підлітка до

пошуку виходу за механізмом гіперкомпенсації, виявляючись у вигляді девіантних форм поведінки.

Окремі компоненти тренінгу в нашій програмі об'єднуються в ціле на основі єдиної моделі. Ця модель допомагає підліткам тренуватися одночасно як у площині поведінки, реальних дій, так і в когнітивній площині, використовуючи власний досвід, досвід інших людей (випадки з життя, літератури, засобів масової інформації) і досвід, який набувається у спілкуванні зі значущими дорослими.

Учасники групи, використовуючи сформульовані ними визначення впевненості в собі, виробляють реалістичну концепцію, яка допомагає їм конструктивно поводитися з самим собою і своїм оточенням.

Результатом роботи можна вважати ту впевнену поведінку, яка не обмежує права партнерів по спілкуванню й спрямована на врахування підлітками бажань і відчуттів один одного. Голослівне самоствердження, при якому підлітки, безумовно, досягають здійснення своїх інтересів, пригнічуючи інтереси інших, не входить до цільової галузі нашого тренінгу. У ході тренінгу підкріплюється не досягнення кінцевої мети, а впевнена участь у ситуації, здатність до успішного спілкування в будь-який час і з будь-яким соціальним партнером. Саме на це й спрямовані позитивні настанови, що створюються у кожного з учасників тренінгу.

Попередній аналіз результатів нашої роботи дозволяє зробити певні висновки. При визначенні девіантності ми вважаємо більш коректним застосовувати термін «підліток з передумовами формування девіантної поведінки». Це дозволяє уникнути стигматів, переносів та узагальнень стосовно дітей підліткового віку.

Девіантна поведінка не є стійким утворенням. На нашу думку, при визначенні девіантності слід застосовувати термін «девіантний» стосовно конкретного вчинку, а не особистості підлітка в цілому.

Недостатній інтелектуальний розвиток сприяє виникненню напруженості, ворожості, агресивності, що стають передумовами прояву девіантних форм поведінки. Комплексний фізичний та інтелектуальний розвиток підлітка дозволяє зняти стани ворожості, відчуженості, агресивності, тобто психологічну напругу, що сприяє проявам девіантної поведінки.

Порівняльний аналіз результатів дослідження (pretest-posttest) за тестом Філліпса вказує на те, що більше піддаються корекційному впливові загальна шкільна тривожність (абсолютна розбіжність – 3,6)

і фрустрація потреби досягнення успіху (абсолютна розбіжність – 2,8); найменш піддаються корекції проблеми та страхи у відносинах з учителями (абсолютна розбіжність – 0,5). Цей результат свідчить про те, що проблема формування стосунків учень – учитель потребує додаткового дослідження.

Наша робота передбачає подальший пошук і ефективне застосування методів практичної психології, що дозволить через усвідомлення підлітками власних здібностей подолати передумови й негативні прояви, що сприяють формуванню та фіксації девіантної поведінки.

Результати нашого дослідження та розроблена тренінгова програма можуть бути використані в роботі вчителів, практичних психологів, соціальних педагогів і батьків, що не байдужі до виховання своїх дітей.

Список використаних джерел та літератури:

1. Авдуевская (Белинская) Е.П., Баклушинский С.А. Особенности социализации подростка в условиях быстрых социальных изменений // Ценностно-нормативные ориентации старшеклассника: Труды по социологии образования. – Т. III. – М., 1995. – Вып. IV. – С.118-132.

2. Денисов І. Г. Біологічні чинники девіантної поведінки та профілактика їх виявлень у вихованні громадської спрямованості у підлітковому віці // Пост методика. – 2002. – №7-8 (45-46). – С. 207-212.

3. Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения. – М., 2001. – 454 с.

4. Кондрашенко В. Т. Девиантное поведение у подростков. – Минск, 1988. – 244 с.

5. Основи практичної психології: підруч. / Панок В., Титаренко Т., Чепелева Н. та ін. – К.: Либідь, 1999. – 536 с.

6. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. – СПб.: Питер, 2000. – 656 с.

7. Яценко Т. С. Активная социально-психологическая подготовка учителя к общению с учащимися. – К.: Освіта, 1993. – 206 с.

О. В. Данько,
кандидат психологічних наук
(м. Хмельницький)

ПРИЧИНИ, УМОВИ І ФАКТОРИ, ЩО ОБУМОВЛЮЮТЬ ЯВИЩЕ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Пояснити причини, умови і фактори, що детермінують явище девіантної поведінки є першочерговою задачею. Її розгляд припускає пошук відповідей на ряд фундаментальних питань, серед яких питання про сутність категорії «норма» (соціальна норма) і про відхилення від неї.

У стабільно функціонуючому і суспільстві, яке стрімко розвивається, відповідь на це питання більш-менш ясне. Соціальна норма – це необхідний і відносно стійкий елемент соціальної практики, що виконує роль інструмента соціального регулювання і контролю.

Але в реформованому суспільстві, де зруйновані одні норми і не створені навіть на рівні теорії інші, проблема формування, тлумачення і застосування норми стає надзвичайно складною справою. Можна зрозуміти повну гіркоту висловлювання А. Солженіцина: «Яка це реформа, якщо результат її – презирство до праці і відроза до неї, якщо праця стала ганебним, а шахрайство стало доблесним» [1].

Звичайно, українське суспільство не може довго залишатися в такому положенні. Девіантна поведінка значної маси населення втілює сьогодні найбільш небезпечні для країни руйнівні тенденції.

Девіантна поведінка розглядається як результат соціопатогенеза, що виникає внаслідок різних впливів на особистість:

Негативні чинники, що зумовлюють девіантну поведінку дітей:

- неблагополуччя в сім'ї (неповна сім'я, батьки – п'яниці, наркомани, ведуть аморальний спосіб життя; безвідповідальність батьків за виховання дітей, їх психолого-педагогічна неграмотність; негативні приклади в моральній поведінці; брак доброти, сімейного затишку, любові до дітей, справжнього батьківського авторитету; прояви насильства, жорстокості; матеріальне неблагополуччя);

- низька педагогічна культура сім'ї (батько й мати працюють, освічені, інтелектуально розвинені, але матеріальний достаток

проявляється у створенні для дітей «парникових» умов, що призводить до ослаблення внутрішніх сил особистості, матеріального перенасичення, всюдозволеності, несформованості системи самовимог і самоконтролю);

- недостатній рівень виховної роботи у загальноосвітніх закладах (проявляється у перевантаженості програм навчальним матеріалом, який учень не може засвоїти, що породжує негативізм, опір, намагання «втєкти» від навчальної діяльності, почуття власної неповноцінності; прояви негативізму з боку вчителів-вихователів до учнів з моральними вадами; недостатній рівень педагогічної культури вихователів; ізоляція, відсторонення від цікавих колективних справ тощо);

Негативні соціальні впливи, що грають десоціалізаційну роль у виникненні девіантної поведінки підлітків:

- прямі десоціалізаційні впливи чиняться з боку найближчого оточення, яке безпосередньо демонструє зразки асоціальної поведінки, антисуспільних орієнтацій і переконань, коли діють антисуспільні норми і цінності, групові приписи, зовнішні поведінкові регулятори, що спрямовані на формування особистості асоціального типу;

- непрямі десоціалізаційні впливи середовища полягають у відсутності необхідних умов для «запуску» провідних механізмів і засобів соціалізації, за допомогою яких здійснюється «трансформація» системи зовнішньої регуляції у внутрішню [3].

Кримінальний фактор виникнення девіантної поведінки:

- група підлітків, що сформована поза соціально-значущої діяльності, в умовах марного згаяння часу та ризикованих хуліганських занять. У таку групу, яка виявляється «каталізатором» злочинної поведінки неповнолітніх, підліток потрапляє в разі неможливості добитися успіху, відсутності позитивної діяльності, в якій підліток може реалізувати себе; в разі психологічного дискомфорту, що виникає як результат престижного невдоволення, відчуження від колективу, як це буває з «важкими» учнями внаслідок їх слабкої успішності, конфліктів з вчителями та однокласниками, що призводить до зниження референтної значущості підлітка та пошуків ним іншого кола спілкування.

Психобіологічні передумови асоціальної поведінки дітей:

а) кризові явища, що характеризують психофізіологічний розвиток у підлітковому віці (кризові явища в організмі, психіці та взаємовідносинах підлітка);

б) нервово-психічні захворювання, акцентуації характеру:

– психічні аномалії: олігофренія, психози, психопатії, неврози, психофізичний інфантилізм, ознаки органічного ураження головного мозку;

– частіше за інші зустрічаються акцентуації за гіпертичним та нестійким типом;

в) відставання в розумовому розвитку:

– за особливо несприятливих умов внаслідок своєї підвищеної навіюваності підлітки можуть легко підпасти під вплив дорослих, досвідчених злочинців;

г) різні фізичні вади, дефекти мови, зовнішня непривабливість, вади конституційно-соматичного характеру;

д) ненормальні біологічні потреби:

– юнацька гіперсексуальність, несублімована в соціально-активні форми діяльності, що закріпилася на рівні поганих звичок;

– потреба в алкоголі, палінні, наркотиках [6].

Фактори, що провокують жорстокість у дітей з девіантною поведінкою:

– внутрішньо-особистісна агресивність учнів, що виявляється внаслідок індивідуальних особливостей;

– попередній досвід життєдіяльності школярів, що містить в собі прояви власної агресивності і спостереження аналогічних проявів у близькому оточенні – в родині, у референтній групі одноліток, у закладах освіти, в яких навчався раніше;

– недостатній рівень розвитку комунікативних навичок, відсутність прикладів і досвіду ненасильницьких відносин і знань про свої права;

– традиції шкільного середовища, що провокують і стимулюють жорстокість.

До таких традицій відносять:

а) загальний психоемоційний фон закладу освіти, що характеризується високим рівнем тривожності і психічним напруженням суб'єктів взаємодії у сукупності з невмінням контролювати власні емоції і регулювати психічний стан;

б) «політичну» систему закладу освіти, що містить взаємовідносини у педагогічному колективі, авторитарно-

директивний стиль керування, відсутність обґрунтованої системи педагогічних і професійних вимог;

в) особливості ставлення педагогів до школярів, що побудовано на необґрунтованих вимогах з боку дорослих і повній відсутності прав дітей;

г) систему взаємовідносин всередині класного колективу (як у «примітивній» групі);

д) наявність загальноновизнаних соціальних ролей, що містять ролі «хазяїна» і «жертви»;

е) традиції деструктивного соціуму, що пропагують засоби масової інформації.

Отже, девіантна (відхиляюча) поведінка – це поведінка індивіда чи групи, що не відповідає загальноприйнятим нормам, у результаті чого ці норми ними порушуються. Девіантна поведінка – наслідок невдалого процесу соціалізації особистості: у результаті порушення процесів ідентифікації й індивідуалізації людини, такий індивід легко впадає в стан «соціальної дезорганізації», коли культурні норми, цінності і соціальні взаємозв'язки відсутні, слабшають чи суперечать один одному. Такий стан називається аномією і є основною причиною поведінки, яка відхиляється.

З огляду на те, що девіантна поведінка може приймати самі різні форми (як негативні, так і позитивні), необхідно вивчати дане явище, виявляючи диференційований підхід. Поведінка, яка відхиляється, часто служить підставою, початком існування загальноприйнятих культурних норм. Без неї було б важко адаптувати культуру до зміни суспільних потреб.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гофман А.Б. Сім лекцій по історії соціології. – М., 1995.
2. Гилинский Я.И., Смолинский Л.Г. Социодинамика самоубств // Социс. – 1988. – № 5. – С. 62.
3. Детская психоневрология / Под ред. Булаховой Л.А. – К. : Здоровье, 2001. – С. 486.
4. Иванов В.Н. Девиантное поведження: причини і масштаби // Соціально-політичний журн. – 1995. – № 2.
5. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения. – Тв. Центр, 2003.
6. Куликов Л.В. Психогигиена личности. – СПб., 2004.

7. Ланцова Л.А., Шурупова М.Ф. Соціологічна теорія девиантного поведіння // Соціально-політичний журн. – 1993. – № 4.

8. Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения. Речь. – СПб., 2005.

9. Осипова О.С. Девиантное поведіння: чи благо зло? // Социс. – 1998. – № 9.

10. Ремшмидт Х. Детская и подростковая психиатрия. – М. : ЭКСМО-пресс, 2001.

Л. Г. Дубина,
кандидат педагогічних наук, доцент
(м. Хмельницький)

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

Одним із пріоритетних завдань сучасної освіти є забезпечення взаємодії педагога з учнями на засадах гуманізму і творчого діалогу. Як суб'єкт соціальних відносин особистість характеризується соціальною активністю, здатністю впливати на оточення, змінюючи його і себе. Причому активна діяльність особистості лише тоді є продуктивною, коли вона узгоджується з культурними надбаннями суспільства, коли її поведінка взаємозв'язана з оточуючими і має соціальний характер.

Педагогічна взаємодія в сучасних умовах розбудови національної системи освіти ускладнюється непоодинокими проявами девіантної поведінки учнів та зумовлює необхідність усвідомлення її сутності, видів, чинників, шляхів профілактики і корекції.

Важливим підґрунтям у розв'язанні окресленої наукової проблеми є теорія і практика, накопичена в галузі педагогіки, психології, соціології девіантної поведінки, конфліктології, соціології особистості тощо.

В сучасній вітчизняній і зарубіжній науковій літературі немає єдиної точки зору щодо визначення поняття девіантної поведінки та її причин.

Під девіантною (від лат. *deviatio* – відхилення) поведінкою в соціології розуміють дії та вчинки людей, соціальних груп, що суперечать соціальним нормам чи визнаним шаблонам і стандартам поведінки [3, с. 109]. Сутність девіантної поведінки полягає в недотримуванні вимог соціальної норми, у виборі іншого, ніж вона прописує, варіанта поведінки в тій чи іншій ситуації, що призводить до порушення ступеня взаємодії особистості й суспільства, соціальної групи й суспільства, особистості й групи.

Різні аспекти проблеми людської поведінки, котра не відповідає загальноприйнятим, чи офіційно усталеним нормам, розглядалися в літературі, мистецтві, релігії, науці тощо. Так, соціальні аспекти девіантної поведінки досліджували Н.А. Андреев, В.С. Афанасьєв, М.І. Бобнева, Я.І. Гілінський, В.М. Кудрявцева та ін.; психологічні складові цього явища обґрунтовувалися в працях І.П. Башкатова, О.І. Бондарчук, Б.С. Братуся, М.І. Буянова, Л.С. Виготського, О.В. Змановської, К. Леонгарда, Н.Ю. Максимової, Д.І. Фельдштейна та ін; педагогічні аспекти знайшли відображення в працях А.О. Дробинської, І.В. Козубовської, В.В. Овчаренка, В.М. Оржеховської, І.П. Підласого, М.М. Фіцули та ін.

Наприкінці XIX і початку XX століття були поширені біологічні і психологічні трактування причин девіації. Італійський лікар Ц. Ломброзо вважав, що існує прямий зв'язок між злочинною поведінкою і біологічними особливостями людини. Особливе значення він надавав рисам обличчя. Американський лікар і психолог В. Шелдон підкреслював важливість будови тіла. Прихильники психологічного трактування пов'язували девіацію з психологічними рисами (нестійкістю психіки, порушенням психологічної рівноваги і т. п.).

Появу і поширення девіації більшість дослідників пов'язує з протиріччями соціального розвитку. Девіантна поведінка є результатом дії широкого кола соціальних, економічних, культурних, історичних і політичних факторів.

При соціологічному вивченні причин поведінки, що відхиляється, особлива увага приділяється аналізу механізмів взаємозв'язку різних факторів. Зокрема, аналізується вплив ціннісних орієнтації особистості, її установок, особливостей формування особистості, соціального середовища, стану суспільних відносин, інституціональних факторів суспільства.

Як правило, соціальні відхилення пов'язані зі стійкими перекручуваннями ціннісних орієнтацій, типових для суспільства, соціальних груп. Так, жадоба наживи, придбання, презирство до праці, нерозбірливість у засобах діяльності спонукає до майнових злочинів. Егоцентрична орієнтація, зневага до інтересів інших, жорстокість ведуть до агресивних дій тощо.

Розгорнуте соціологічне пояснення девіації вперше дав французький соціолог Е. Дюркгейм. Він пропонує теорію аномії, яка розкриває значення соціальних і культурних факторів. За Дюркгеймом, основною причиною девіацій є аномія, буквально, «відсутність регуляції», «безнормність». По суті аномія – це стан дезорганізації суспільства, коли цінності, норми, соціальні зв'язки або відсутні, або стають хиткими і суперечливими.

Усе, що порушує стабільність, приводить до неоднорідності, нестійкості соціальних зв'язків, руйнування колективної свідомості (криза, змішання соціальних груп, міграція і т. п.), породжує порушення суспільного порядку, дезорганізує людей, і в результаті з'являються різні види девіацій.

Е. Дюркгейм вважає девіацію природною, окрім того, відхилення від норм несе не тільки негативний, але і позитивне начало. Девіація підтверджує роль норм, цінностей, дає більш повне уявлення про різноманіття норм. Реакція суспільства, соціальних груп на девіантну поведінку уточнює межі соціальних норм, зміцнює і забезпечує соціальну єдність. І, нарешті, девіація сприяє соціальній зміні, розкриває альтернативу існуючому, веде до удосконалювання соціальних норм.

Теорія аномії одержує подальший розвиток у працях американського соціолога Р. Мертон. Р. Мертон приділив велику увагу аналізу різних типів девіантної поведінки, які він розглядав як реакцію на деформації і напруги соціальної структури. Причиною девіантної поведінки він вважав протиріччя між «нормами-цілями» культури (прагнення до влади, багатства, успіху як установки і мотиви особистості) і існуючими соціальними нормами – засобами досягнення цих цілей. Вивчаючи соціальні і культурні джерела девіантної поведінки, соціолог зосередив увагу на типах пристосування (адаптації) до культурних цілей і норм людей, що займають різне положення в соціальній структурі суспільства. Основними типами пристосування до суспільства є:

– конформізм – повне прийняття цілей суспільства і способів їх досягнення;

– інновація – людина визнає цілі суспільства, але намагається реалізувати їх новими, нетрадиційними засобами (рекет, крадіжки, шахрайство тощо);

– ритуалізм – людина не визнає суспільні цілі та цінності, однак дотримується прийнятих «правил гри», діє у відповідності до суспільних уявлень про припустимі засоби досягнення цілей;

– ескейпізм (ретритизм) – відхід, втеча людини від соціальної дійсності, людиною не визнаються ні цілі, ні засоби їх досягнення (наркоманія, бродяжництво, анархія тощо);

– бунт, заколот – людина відкидає суспільні цінності, цілі та засоби їх реалізації, активно їм протидіє, прагне замінити їх новими (тероризм, радикалізм) [5].

У періоди, коли суспільні відносини зазнають суттєвих трансформацій, у кризові моменти розвитку суспільства прояви девіантної поведінки збільшуються.

О.В. Змановська виділяє такі характерні ознаки девіантної поведінки:

– багаторазові, тривалі порушення не будь-яких, а найважливіших норм для певного суспільства на цей час;

– поведінка зумовлена загальною спрямованістю особистості, а не є наслідком кризової, нестандартної ситуації;

– поведінка супроводжується різноманітними проявами соціальної дезадаптації, викликає негативну оцінку з боку інших людей;

– поведінка не ототожнюється з психічними захворюваннями чи патопсихологічними станами, хоча за певних умов може набувати патологічних форм (алкоголізм, наркоманія тощо);

– результатом поведінки є заподіяння реальної шкоди самій особистості чи оточуючим;

– має виразну індивідуальну, вікову та статеву своєрідність. Так, не можна назвати девіантною поведінкою вживання нецензурних слів трьохрічною дитиною [2].

В основі девіацій часто-густо лежить конфлікт цінностей, інтересів, розходження потреб, деформація способів їх задоволення, помилки у вихованні, негативний життєвий досвід, емоційні проблеми, неадекватність самооцінки і рівня домагань, слабкий

розвиток рефлексії, низький рівень адаптивних можливостей, викривлення в когнітивній сфері тощо.

Залежно від норми, яка порушується і з якою співставляються особливості поведінки та її негативних наслідків, виокремлюють такі види девіантної поведінки:

- антисоціальну – суперечить соціальним і правовим нормам, загрожує соціальному порядку і благополуччю оточуючих. Поділяється на делінквентну – дрібні правопорушення без притягнення до відповідальності (бешкетування, хуліганство, графіті та ін.) і кримінальну (злочинну) – вчинки, що суперечать нормам права і нормам кримінального законодавства;

- асоціальну (аморальну) – є формою дезорганізації індивіда в соціальній групі або в суспільстві, де виявляється невідповідність соціальним очікуванням і, насамперед, моральним вимогам суспільства. Це сукупність вчинків, що характеризуються негативним ставленням індивіда до етики і моралі, до загальнолюдських цінностей, зокрема, до дисциплінованості, почуття обов'язку, поваги до оточуючих, ввічливості, чесності, порушення яких передбачає громадський осуд (статева розбещеність, зваблення, ексгібіціонізм, азартні ігри на гроші, втеча з дому, шкільні прогули, брехня, утриманство, вживання нецензурних слів, бродяжництво, проституція та ін);

- аутодеструктивну – поведінка, що відхиляється від медичних або психологічної норм, загрожуючи цілісності і розвитку особистості (суїцид, віктимна поведінка, релігійні культи деструктивної спрямованості, алкоголізм.

Поведінку особистості, обтяжену хімічною залежністю через вживання певних речовин (алкоголь, паління, наркотики тощо) позначають терміном «адиктивна поведінка» (від англ. addiction – схильність, згубна звичка). Слід зазначити, що об'єктами залежності можуть бути не лише психоактивні речовини, а й їжа, ігри, секс, релігія і релігійні культи тощо. Відповідно адиктивна поведінка може виявлятися у переїданні, голодуванні, відмові від їжі, гемблінгу (ігровій залежності), релігійному фанатизмі та ін.

Суїцидальна поведінка (від лат. sui – само, caedere – вбивати), тобто самогубство або його спроба, спрямована на виведення особистості з кризової ситуації, усвідомлення перебування в якій є для неї нестерпним і з якої вона не бачить іншого виходу.

Наближеним до цього виду аутодеструктивної поведінки є віктимна поведінка (від англ. victim – жертва) – активність особистості, за якої вона певним чином сприяє скоєнню злочину проти неї, свідомо чи підсвідомо нехтуючи запобіжними заходами, обираючи спосіб життя, який привертає до неї увагу агресивних осіб, злочинців тощо.

Науковці розрізняють декілька етапів розвитку девіантної поведінки.

На першому, ситуативному, етапі, виявляються лише окремі симптоми відхилень від норм, зокрема, неслухняність, невиконання окремих соціальних вимог з боку сім'ї та інших соціальних спільнот. За умов зміни виховних впливів, типу взаємодії та форм соціального контролю особистість може виправитися. Якщо це не вдається, девіантна поведінка закріплюється.

Другий етап – стійких порушень – характеризується стійкими порушеннями соціальних та моральних норм, вимог та першими проявами делінквентної поведінки, що поступово наближається до межі правопорушень. На цьому етапі особистість може не схвалювати власну поведінку, вважати, що вона не відповідає її власним цінностям і настановам.

На третьому етапі девіантна поведінка наближається до кримінальної (крадіжки, насилля, проституція тощо). Особистість може сприймати свою поведінку як нормальну, таку, що відповідає її власним нормам і цінностям.

Четвертий етап – кримінальний – пов'язаний з багаторазовими проявами стійкої, соціально небезпечної поведінки, входження до груп з яскраво вираженим характером асоціальної і антисоціальної спрямованості.

П'ятий етап – деструктивний – характеризується особливо небезпечною девіантною поведінкою, тяжкими соціальними відхиленнями, стабільним відчуженням особистості від суспільства, його норм і цінностей.

Різноманітність концепцій причин протиправної поведінки можна звести до двох основних напрямів – біосоціального і соціологічного.

Загалом, спираючись на біологічний, психоаналітичний, біхевіористичний, когнітивний, гуманістичний підходи, можна виокремити такі групи чинників, що зумовлюють девіантну поведінку особистості:

- соціальні – визначаються несприятливими соціальними, економічними, політичними та іншими умовами існування суспільства;

- соціально-психологічні – пов'язані з несприятливими особливостями взаємодії особистості зі своїм найближчим оточенням, з негативним впливом останнього на розвиток особистості;

- педагогічні – виявляються в недоліках сімейного та шкільного виховання;

- індивідуально-психологічні – пов'язані з наявністю певних характеристик індивіда, що ускладнюють процес його соціалізації.

Аналізуючи соціальні чинники девіантної поведінки, варто звернути увагу на соціальні, політичні, економічні проблеми, суспільну мораль та моральні цінності, що притаманні суспільству в перехідний, кризовий період.

Так, невизначеність, тривога людей, їх невпевненість у майбутньому спричинені несприятливим соціально-економічним становищем в Україні, в тому числі невисоким рівнем матеріальної забезпеченості та соціальної захищеності широких верств населення. Такий стан посилюється через соціальну політику, що здійснюється державою, коли зразки сваволі та насилля демонструє сама влада по відношенню до своїх громадян. При цьому може виникнути так званий феномен «порівняльної деривації» як наслідок розшарування суспільства, наявності привілеїв у невеликої кількості людей, які до того ж не завжди підтверджуються їх особистісними і професійними якостями.

До цього слід додати комерціалізацію сфери освіти, охорони здоров'я, дозвілля тощо, скорочення мережі культурних та спортивних закладів, практичну відсутність безкоштовних центрів дозвілля, коли багатьом людям, зокрема школярам, підліткам практично «нема куди себе подіти» у вільний час.

До соціальних чинників девіантної поведінки слід також віднести стан аномії (падіння моральності), властивий кризовому суспільству, відмову від попередніх ідеалів і несформованість нових, «подвійну мораль», протилежність декларованих та реальних цінностей й ідеалів. Особистість усвідомлює і переживає сильні негативні емоції через прірву між офіційними культурними цінностями і неможливістю їх досягнення.

Н. Максимова [4] вказує на економічне підкріплення процесу деградації суспільної свідомості, коли люди з вищою освітою

отримують меншу винагороду за свою працю, аніж люди з нижчою кваліфікацією.

До соціальних чинників девіацій у поведінці особистості слід віднести також культ насильства, що ствердився в сучасному мистецтві, лібералізацію статевої моралі. Особливу роль у цьому контексті відіграють засоби масової комунікації, що демонструють широкий потік фільмів, пісень й т. п. зі сценами насильства та аморальної поведінки, негативно впливаючи на духовний світ особистості. Згідно з теорією соціального наuczіння А. Бандури [9], через це створюються моделі девіантної поведінки, які є своєрідним зразком для копіювання такої поведінки широкими верствами населення.

Необхідно також зважати на несприятливу екологічну ситуацію. Адже, як показують результати наукових досліджень, екологічні чинники здатні провокувати агресивну поведінку, позначатися на генетичному коді, спричинюючи, зокрема, спадкову (генетичну обтяженість) щодо адиктивної поведінки, погіршення стану фізичного і психічного здоров'я, збільшення кількості осіб, схильних до депресії, нав'язливих страхів тощо.

До соціально-психологічних чинників девіантної поведінки належать особливості взаємодії особистості з сім'єю і, зокрема, досвід спілкування з батьками в дитинстві.

Сім'я фактично є суспільством у мініатюрі, з якого вибудовується вся соціальна взаємодія. Вона є першою сполучною ланкою між людиною і суспільством, що здійснює передачу від покоління до покоління генетичного коду, певних соціальних цінностей, що на суб'єктивному рівні виступають як ціннісні орієнтації членів сім'ї. Безперервність і тривалість, постійний контакт людей різної статі, віку, життєвого досвіду призводять до інтеріоризації дітьми норм і зразків поведінки, насамперед – батьків, і тільки потім інших людей поза сім'єю. Емоційний характер зв'язків між членами сім'ї на основі любові і симпатії створює сприятливу основу для спрацьовування таких неусвідомлюваних дитиною соціально-психологічних механізмів впливу, як наслідування, навіювання, психічне зараження тощо; при цьому забарвленість емоційних контактів впливає на формування почуття задоволення (незадоволення) собою і навколишнім світом. При цьому Я-концепція і самооцінка, що навіюються дитині, можуть бути як позитивними, коли дитині навіюється, що вона є гарною, доброю, розумною та ін.,

так і негативними, коли дитині навіюється, що вона погана, зла, нерозумна тощо. У результаті дитина або погоджується з точкою зору батьків, або, найчастіше, агресивно виступає проти неї.

Батьки можуть впливати на формування Я-концепції дитини також шляхом стимулювання певних видів поведінки. Це відбувається, наприклад, у результаті орієнтації дитини на реалізацію певних цілей і планів, досягнення тих чи інших стандартів. Якщо програма життєдіяльності особистості відповідає її реальним психофізіологічним і психологічним можливостям, схильностям та інтересам, то створена ситуація успіху сприяє формуванню позитивної Я-концепції, підвищенню самоповаги. А якщо ні, то невдача призводить до втрати самоповаги, непевності, тривожності тощо.

Почуття провини у дитини викликають батьки, які не заохочують самостійність або надмірно карають її.

Таким чином, сім'я, особливості взаємодії батьків із дитиною багато в чому забезпечують (чи не забезпечують) успіхи дитини на подальших етапах її соціалізації, а відтак вони мають бути в колі пильної уваги і досліджень педагогів.

У роботі педагога з батьками варто зосередити увагу на двох парах ознак, які є важливими для розвитку дитини і визначають поведінку батьків:

- прийняття (тепло, любов) – неприйняття (ворожість), що задають емоційний тон стосунків;

- терпимість (самостійність, воля) – стримування (контроль), що визначають переважний у сім'ї тип контролю і дисципліни.

Вздовж осі прийняття-неприйняття в першому випадку основними засобами виховання є увага і заохочення. Батьки орієнтовані насамперед на виділення позитивних якостей дитини, радіють спілкуванню з нею, сприймають такою, якою вона є.

У другому випадку батьки не приймають своїх дітей (виділяють, насамперед, негативні риси), не одержують задоволення від спілкування з ними, часом висловлюючи ворожість, основними засобами виховання є суворість і покарання.

У численних дослідженнях доведена перевага першого підходу. Дитина, позбавлена батьківської любові, має менше можливостей для досягнення високої самоповаги, створення стійкої, позитивної Я-концепції, побудови теплих стосунків з іншими людьми.

Вивчення особистості людей, схильних до девіантної поведінки, свідчить про те, що ця схильність набагато частіше виявляється саме в тих, кому в дитинстві бракувало батьківської уваги й тепла. Недобррозичливість чи неухважність, гірше того, жорстоке поводження батьків викликає неусвідомлену взаємну ворожість у дітей, що спрямовується на оточуючих (наприклад, агресивні дії не тільки проти батьків, але й проти сторонніх людей) чи всередину, де вона виявляється в почутті провини, тривоги, низькій самоповазі, аутоагресії тощо.

Вздовж осі терпимість-стримування в першому випадку вплив батьків відбувається через похвалу, пояснення дитині наслідків її дій, обґрунтованість батьківських вимог. Тактика стримування припускає використання батьківської влади через наказ, насильство, фізичне покарання, контроль над бажаннями дитини.

У цілому сукупність батьківських настановлень, батьківського емоційного ставлення до дитини, сприйняття дитини батьками і відповідних способів поводження з нею складаються у стиль виховання.

На думку сучасних науковців, які досліджують проблеми сімейного виховання, девіантної поведінки, особливо несприятливими для розвитку особистості є центрація батьків на дитині, потурання її капризам і слабкостям, іноді на шкоду іншим дітям чи членам сім'ї; недостатність опіки і контролю за поведінкою, недостатність або відсутність уваги, душевного тепла, турботи про фізичний і духовний розвиток підлітка, невключеність у його життя; поєднання загостреної уваги про підлітка з великою кількістю обмежень і заборон, що веде до нерішучості, несамостійності дитини чи до яскраво вираженої реакції емансипації; підвищена моральна відповідальність (покладання відповідальності на дитину за життя і благополуччя близьких без врахування віку і реальних можливостей дитини, задля великих досягнень її у житті на тлі ігнорування дитячих потреб та інтересів; неприйняття індивідуальних особливостей дитини у поєднанні з жорстким контролем, регламентацією всього життя дитини, нав'язуванням їй єдиного правильного (з погляду батьків) типу поведінки.

Найшкідливішим для дитини є неузгодженість і суперечливість настановлень батьків на виховання, оскільки постійна непередбачуваність батьківських реакцій позбавляє дитину відчуття стабільності навколишнього світу, породжуючи її підвищену

тривожність. Нездатність батьків виробити сприятливу для розвитку дитини виховну позицію може призвести до серйозних порушень у стосунках із дітьми та до проявів жорстокості стосовно них.

В психолого-педагогічній літературі розрізняють такі види жорстокості щодо дітей:

- фізичне насильство, що включає всі форми травм дітей, отримані через цілеспрямовані дії батьків, фізичне покарання;

- сексуальне насильство як залучення функціонально незрілих дітей і підлітків до сексуальних дій або спостереження за ними без їхньої згоди;

- емоційне чи психічне насильство, що може виявитися як у формі негативної уваги (погрози, постійна критика, лайка тощо), так і у формі повної неповаги до дитини;

- байдужість до дитини, зневажання її інтересів і потреб – не тільки духовних, а й матеріальних (одяг, їжа, медикаменти) тощо.

Як наслідок, у дитини формуються переважно негативні якості: агресія, жорстокість, безцільність буття, бажання неусвідомленої помсти чи, навпаки, загострене прагнення пошуку психологічного захисту, опіки з боку інших людей.

Варто врахувати, що перенесення особистісних проблем і проблем у стосунках з іншими членами сім'ї здійснюється батьками головним чином підсвідомо, найчастіше з глибоким переконанням, що саме так дитині роблять добро. Проте в результаті неадекватне батьківське ставлення викликає деформацію особистості дитини, ускладнює можливості її самореалізації, актуалізуючи девіантні вчинки.

Серед сімей, що можуть зумовити негативні девіації в поведінці дитини, виокремлюють: виховально слабкі сім'ї, в яких через різні причини (слабке здоров'я, перевантаженість роботою, невисокий рівень психолого-педагогічної компетентності тощо) батьки втратили контроль над дітьми; виховально слабкі з постійною конфліктною чи агресивно негативною атмосферою, маргінальні, з алкогольною або сексуальною деморалізацією, сім'ї правопорушників; злочинні сім'ї; психічно обтяжені тощо.

У таких сім'ях ризик девіантної поведінки зростає не тільки через недостатній контроль, бездоглядність дітей, а насамперед, через те, що поведінка дорослих членів сім'ї сприймається як нормальна, є зразком для дитини.

Разом із тим у науковій літературі зауважується на відсутності однозначного зв'язку між стилем сімейного виховання і девіантною поведінкою особистості в майбутньому. Не менш важливого значення набувають інші чинники, серед яких – наявність угруповань однолітків із негативною спрямованістю, перебування в яких полегшує здійснення девіантних дій, якщо особистість внутрішньо до них готова; забезпечує психологічну підтримку і заохочення за участь у таких діях тощо.

Для вчителя важливо усвідомлювати педагогічні чинники девіантної поведінки. Виникнення соціально-педагогічної занедбаності, важковиховуваності, що спричинюють шкільну і, загалом, соціальну дезадаптацію, девіантну поведінку особистості часто детермінуються недоліками сімейного і шкільного виховання.

Слід зазначити, що система освіти має певний «девіантний» потенціал, зокрема через традиційне патерналістське ставлення вчителів до учнів, умови праці, що спричинюють професійне «вигорання» і професійні деформації особистості педагогів та ін.

Необхідність інтенсифікації процесу навчання відповідно до запитів сьогодення веде до зростання кількості учнів, які не можуть опанувати шкільну програму, втрачають інтерес до навчання, замішуючи навчальну діяльність асоціальною або антигромадською активністю. У багатьох таких дітей формуються навички, властиві соціальному паразитизму: байдкування, ледарство, втеча з дому, бродяжництво тощо.

Важливою педагогічною проблемою також залишається пошук ефективних шляхів взаємодії між вчителем та учнями з різними дефектами, які загалом не дають підстав для переведення до допоміжної школи.

Для оцінки педагогічних чинників розвитку особистості дитини Р. Овчарова [7] пропонує використовувати такі параметри:

- характер виховання (орієнтоване на дитину, стабільне, з позитивним впливом; нестійке, нестабільне, суперечливе; байдуже до дитини, нестабільне, з дезорганізуючим впливом; вороже, з негативним впливом на дитину тощо);

- характер освітньої роботи з дітьми (особистісно-орієнтована, розвивальна; репродуктивно-адаптивна, малоефективна; інформаційно-репродуктивна, неефективна тощо).

Зрозуміло, що ці чинники позначаються на розвитку дитини не безпосередньо, а заломлюючись через її внутрішню позицію

(взаємодію, відносну незалежність, опірність; протидію, гіпернезалежність, негативізм, впертість; бездіяльність, гіперзалежність, нестійкість, конформізм тощо).

Великого значення набуває ставлення педагога до дитини з девіантною поведінкою, яке може бути таких типів:

- ставлення стійко-позитивного типу (рівне, тепле ставлення, турбота, прагнення допомогти);
- ставлення нестійкого типу (ситуативність поведінки педагога залежно від настрою, вчинків учня, загальної емоційно-позитивної спрямованості);
- ставлення стійко-негативного типу (відкрито вороже ставлення, необ'єктивність оцінки, упередженість, зосередження уваги лише на негативних вчинках, ігнорування позитивних якостей дитини);
- байдуже ставлення (незацікавленість причинами неуспішності дитини, її особистістю, орієнтація на спілкування лише на офіційному, рольовому рівні).

Особливо несприйнятливим для розвитку особистості є поєднання ворожого ставлення вихователів до дитини, авторитарного характеру навчання і виховання а також пасивної або такої, що протидіє, позиції дитини.

Аналізуючи індивідуально-психологічні чинники неконструктивної позиції особистості, сучасні науковці девіантну поведінку трактують як засіб досягнення значущої для особистості мети; як засіб психологічної розрядки, заміщення заблокованої потреби або ж як самоціль; як засіб задоволення потреби в самореалізації і самоствердженні, компенсації почуття неповноцінності тощо.

Також акцентують увагу на тривожності особистості, коли агресивна поведінка виступає психологічним механізмом захисту.

Причиною девіантної поведінки досить часто є негативне ставлення особистості до самої себе, низький рівень домагань, деформовані моральні позиції та орієнтації, негативна спрямованість почуттів, переживань, недосконалість механізмів емоційної саморегуляції, конформність, некритичність до думки референтних осіб тощо.

Н.Ю. Максимова [4] серед індивідуально-психологічних чинників девіантної поведінки виокремлює спадкову (генетичну) обтяженість, коли, зокрема, в батьків, схильних до адиктивної поведінки, народжуються діти з відсутністю опору до психоактивних

речовин через порушення функціонування гормональних та інших механізмів, що відповідають за нормальний обмін речовин.

Безперечно, в межах однієї публікації неможливо розкрити всі чинники виникнення відхилень у поведінці особистості, а тому нами зосереджено увагу на сутності окремих із них, зокрема, соціальних, соціально-психологічних, педагогічних та індивідуально-психологічних. Перспектива подальших досліджень окресленої проблеми полягає у розробці, теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці ефективності соціальних, педагогічних, психологічних впливів із метою профілактики та виправлення девіацій у поведінці школярів молодшого, середнього та старшого шкільного віку.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки : курс лекцій / О. І. Бондарчук. – К. : МАУП, 2006. – 88 с.
2. Змановская О. В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения) : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. завед. / О. В. Змановская. – М. : Изд. центр «Академия», 2003. – 228 с.
3. Лукашевич М. П. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії : навч. посіб. / М.П. Лукашевич, М.В. Туленков. – К. : МАУП, 2004.
4. Максимова Н.Ю. Психологія адиктивної поведінки : навч. посіб. / Н. Ю. Максимова – К. : ВПУ «Київський ун-т», 2002. – 308 с.
5. Мертон Р. К. Социальная теория и социальная структура / Р. К. Мертон. – М.: Аст: Аст Москва : Хранитель, 2006. – 873 с.
6. Міщик Л. І. Соціально-психологічні та педагогічні проблеми дезадаптації дітей та підлітків / Л. І. Міщик, З. Г. Білоусова. – Запоріжжя : ЗДУ, 2003. – 108 с.
7. Овчарова Р. Р. Практическая психология в начальной школе / Р. Р. Овчарова. – М.: ТЦ «Сфера», 1998. – 240 с.
8. Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер. – М. : Феникс, 1998. – 688 с.
9. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Питер Ком, 1998. – 608 с.

К. А. Дубініна,
кандидат філологічних наук
(м. Хмельницький)

ЗАРОДЖЕННЯ ФЕМІНІСТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ЧИ ОСОБЛИВІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ У ТВОРЧОСТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Природно, що перш ніж наблизитися до розкриття проблематики необхідно пригадати сутність явища «фемінізм», оскільки більшість людей мають поняття що це, але не можуть одразу конкретизувати його ознаки. Тож наближаючись до суті даного явища, слід зазначити, що фемінізм – явище, яке варто розглядати як мінімум з двох сторін. По-перше, це дійсно політичне явище, пов'язане з боротьбою жінок за рівні право і особливо за виборче право (якого на початку ХХ століття жінки не мали практично ніде у світі). По-друге, фемінізм – це також й інтелектуальне явище, філософська течія (феміністична критика, гендерна філософія), яке по своїй суті набагато різноманітніше та глибше, а ніж просто політичний фемінізм [1, с. 1].

Для того, щоб чітко визначити ознаки даного явища в західноєвропейській думці та в східнослов'янській, а особливо українській, яка дійсно виділяється зі спектра інших сусідських культур, потрібно скористатися компаративістичним та давнім історично-культурним методами дослідження даного питання, а надалі відповідно: психологічним, філософським та біографічним методами з обов'язковим залученням діахронного та синхронного принципів дослідження.

Перші паростки фемінізму з'явилися у Франції спочатку в філософських працях Вольтера, Д. Дідро, Ш.-Л. Монтеск'є. Зародження фемінізму в цій країні не дивує, адже саме тут відбулися перші соціально-політичні революції в яких жінки активно довели свою рівність, самостійність, силу, розум і не менш складну природу, а ніж у чоловіків. Оскільки церква і надалі не визнавала рівності обох статей, то дух доволі простого соціального явища переріс в цілий політичний та філософський рух під назвою «фемінізм» (і уже з конкретними програмами та вимогами). Першим документом фемінізму (та першим документом з прав людини) слід вважати працю Олімпії де Гуж «Декларацію прав жінки та громадянки»

(1791 р.). Одна з ключових сентенцій цього твору: «Якщо жінка має право зійти на ешафот, то вона повинна мати право зійти і на трибуну» [2, с. 1], а основною думкою тут була позиція, що жінка має такі самі права на свободу, володіння власністю, як і чоловік. В свою чергу також наприкінці XIII ст. ідеї фемінізму з'явилися у Великій Британії завдяки працям та суспільній діяльності журналістки Мері Волстонкрафт. А у 1827 р. у м. Сенека-Фоллз (США) відбувся перший з'їзд американських феміністок-суфражисток, щодо дискримінації жінок в штатному патріархальному суспільстві та боротьбі за виборче право [1, с. 1].

Тож в XIX ст. в Європі та США слід окреслити три напрямки: суфражизм – відстоювання виборчого права, гуманітарний напрям – передбачав звільнення жінок через інтелектуальний розвиток та підвищення їх грамотності (тут криється велика різниця між європейками та жінками в українській культурі, де жінка мала про на інтелектуальний розвиток з часів Середньовіччя). І третій напрям – марксистський, в якому боротьба за звільнення жінки збігається з загальним завданням звільнення пролетаріату. Відповідно цей напрям найбільш був популяризований в Росії (головний ідеолог О. Коллонтай), де фемінізму окремо не існувало, лише в межах вирішення проблем пролетаріату (в середині якого жінка розглядалася дійсно рівна чоловіку у всіх аспектах, зокрема і у важкій фізичній роботі).

Під час Другої світової війни фемінізм практично не виходив на перший план, адже були більш важливі суспільні питання, але його відродження припадає на діяльність Симони Де Бовуар (філософ, літературознавець в жанрі феміністичної критики та духовна «дружина» Ж.-П. Сартра). Її праця «Друга стаття» (1949 р.) є повним історико-філософським дослідженням становища жінки від створення світу. Авторка обстоювала тезу, що в жінках закладені такі ж потенції, як і в чоловіках. Головна вимога жіночого руху – визнати рівноправність жінки, яка не є другою статтю (другою тобто ругорядною) [3, с. 1]. Саме ця праця засвідчила появу неофемінізму.

Тож маючи певні враження стосовно фемінізму в Європі та США можемо звернути свій погляд на роль жінки в українській культурі та з'ясувати, чи дістав свій природний розвиток фемінізм тут. Абсолютно унікальними для нашого питання є творчість трьох українських письменниць другої пол. XIX ст.-поч. XX ст. Олени Пчілки, О. Кобилянської, Лесі Українки. З яких найбільш глобальною

є постать саме Лесі Косач. Її творчість звичайно можна вивчати без звернення до біографізму, але це буде буквальне розуміння з суб'єктивним поглядом, а щоб з'ясувати справжню суть та природу її філософського світу треба звертатися до виховання, умов життя, кола спілкування, авторитетів та ін. І саме тоді картина відкриватиметься найбільш об'єктивно.

Не новиною для всіх буде те, що її творчість та перекладна діяльність стали дуже досліджуваною темою в колах українських і закордонних літературознавців. Це звичайно зрозуміло і з духовної і прагматичної позицій. З прагматичної тому, що, дякувати богу, її твори, переклади, фольклорні зібрання та епістолярій є дуже доступні для читача та літературознавця, що вже є великою перевагою, щоб саме її творчості приділити увагу (на противагу творам більш давніх періодів української літератури починаючи з XI ст., які доступні лише за спеціальними дозволами, не кажучи уже про складність мови, якою вони написані). А от духовна і культурна позиція щодо читання її творів обґрунтована тим, що її творчість цікава, багатогранна, цілком європейська в світовому контексті, а ще Леся Українка – письменниця жінка (що не мало важить) і достатньо незалежна жінка (що було дещо контраверсійно на той час у світі чоловіків, чоловічої літератури та чоловічої літературної критики). Та чи таким вже чоловічим світом була освічена, інтелігентна Україна того часу?

І тут варто приділити більше уваги цій темі, темі з'яви жінки провідника, жінки рівної чоловіку (адже в культурному контексті патріархальної свідомості: месія, пророк, просвітителі – лише чоловічого роду) Доцільно назвати Лесю Українку Лицаресою української культури та літератури (цей епітет щодо неї запропонувала Оксана Забужко у своїй праці «Notre Damed' Ukraine: Українка в конфлікті міфологій» [4, 1]. На противагу радянській традиції, що пропагувала сприймати Лесю, як жінку революционерку, що ще й до того бореться з важкою хворобою – образ «Великої хворої». Слід додати, що не абияку частку до того її образу вклав Іван Франко, який писав про бідну хвору дівчинку, хоча швидше в величому контексті, де хвороба другорядна по відношенню до письменницького духу. Ось у літературному портреті про Лесю Українку в якому він ставить її в один ряд з Тарасом Шевченком Іван Франко пише: «Україна не чула такого сильного і гарячого поетичного слова, як і з уст сеї слабкої, хворої дівчини. Джерело цієї сили любов до людей, до рідного краю і людських ідеалів, віру в

крашу будущину» [5, с. 2]. Але не зважаючи на це радянська російська наука підхопила лише епітет «хвора» і перетворила Лесю у «Велику хвору» творчість якої уже немає особливого значення. І в результаті це дуже нівелювало її великий культурний вплив, унікальність як письменниці і великої культурної діячки кінця ХІХ – поч. ХХст., яка стала третьою в колі великих геніїв української літератури: Шевчена та Франка. Зокрема Шевченківський романтизм гармонійно вилився в Лесін неоромантизм. Хоча це мабуть лише один із факторів впливу, адже мати Лесі Олена Пчілка захоплювалася і любила фольклор, що цілком природно передалося і дочці. Творчість Лесі Українки багата на різножанровість. Передусім це дуже показово на прикладі драматичного роду літератури, якому в останні роки життя письменниці приділяла чинне найбільшу увагу: драматична сцена, діалог, етюд, драматичні поеми, драми, фантастична драма, драма-феєрія. Як бачимо тут набагато більше пошуків та методів зображення літературного слова, ніж у великій плеяді тогочасних письменників і це вже підносить її далеко вище ніж просто «хвора бідна дівчина революціонерка», що знемагає, вчиться та пише вірші, бо ж що їй ще в житті робити. Це все різноманіття української драми в творчості письменниці ставить її в один ряд з драматургією Чехова та Ібсена.

Тож Леся Українка, це велика жінка української культури. Про що вже говорить її псевдонім – Українка, за яким дещо губиться її родинне ім'я і ставиться на перше місце саме приналежність до народу, нації та культури.

І нарешті варто приділити увагу відносно новому віянню тієї доби, і далі в глобальному контексті, феміністичному руху в Європі і в Україні. Адже Лесю Українку та її соратницю і подругу Ольгу Кобилянську можна цілком долучити до першої хвилі Української жіночої літератури та фемінізму в Україні. Щодо Лесі, то фемінізм в її творчості дещо неусвідомлений, теоретично і критично не обґрунтований, але цілком відчутний в образах героїнь: в модерного зображення жіночого в контексті культури та філософії. Фемінізм письменниці можна назвати делікатним і підсвідомим.

Лесіна незалежність – це її фемінізм, тобто справжня боротьба за рівність. Не європейська агресивна, що нівелює чоловічість, а просто істина жіночості, чистота, благородність. Справжня жінка – рівна справжньому чоловіку. І лише для несправжнього чоловіка усі жінки нищі, а для несправжньої жінки утвердження в світі полягає у

принижені чоловіків (наголошую, не у рівності, а у підвищені себе через приниження умовної протилежності). Леся Українка не така, вона вихована джентельменами у свободі та просвітлені. Адже на її м'яку феміністичність досить вплинуло чоловіче інтелігентне, вишукане, шляхетне, благородне оточення. Її виховували і з нею спілкувалися чоловіки саме як з особистістю, абсолютно рівною і спроможною на високі інтелектуальні звершення як і освічені чоловіки того часу. Зокрема вплив Михайла Драгоманов та його оточення, спілкування з Миколою Лисенком та його колом спілкування, навіть листування з Іваном Франком). Саме тому її інтелігентність так успішно достукується до нас більшою мірою, а ніж емансипована, феміністична європейська література ХХ ст.

В делікатному протистоянні чоловічій культурі і літературі в Україні її творчість можна порівняти з англійською письменницею ХІІ – ХІІІ ст. Джейн Остен, яка своїми творами примушувала жінок задуматися над власною долею та залежністю і приреченістю традиції бути вічною дружиною і придатком до особистості чоловіка. (Про цю ж проблематику уже на зламі ХІХ – ХХ ст. досить яскраво ідеться в романі «Сага про Форсайтів» Джона Голсворсі). Леся Українка звичайно пише дещо в іншому ключі: демонструє незалежність жінки, її силу, дух, який насправді вільний від міфу другорядного елементу у світі чоловіків, зокрема тут проступає образ Міріам в поемі «Одержима», Делорес в «Камінному господарі», образ Касандри в однойменному творі. В цих чудових літературно-драматичних шедеврах Леся культивує образ жінки духовного повстанця, жінки утаємниченої, жінки універсуму – «Великої матері», берегині, просвітленої – її душа то наче лицарський обладунок великого духу, духу Творця, універсуму Любові, тобто отих архетипних вічних істин в пошуках яких знаходиться людина впродовж усього свого життя.

Лесін літературний образ жінки безперечно жіночний, але не в такому контексті в якому ми звикли це сприймати. Вона наче безтілесна, наче «наджінка», проте в жодному разі не пригнічує чоловічий бік культури, вона утверджує рівність і єдність двох складових природи в єдину силу.

І тут як ілюстрація до цієї тези постає образ дякині в творі «В катакомбах». Для раннього гностичного християнства то було нормою, але для подальшого переосмисленого патріархального християнства і відповідно світу чоловіків, який культивувався і рівно

оберігався до XX ст., то це таки цілком повстанський образ, бунтарський погляд на роль жінки.

Як твердить Олександра Забужко у «Notre Damed' Ukraine...» роблячи висновок щодо особистості письменниці з огляду на її героїнь «Представляти її архетипальним утіленням української жіночости не випадає... Леся Українка – це для нас насамперед героїня знятої, у гегелівському сенсі, тілесности, отой самий прапервісний «святий дух» жіночого роду, що він же й Мавка у фіналі «Лісової пісні» [4, с. 5]. На думку дослідниці, саме жінкою в цілком архетипному розумінні є мати Лесі – Олена Пчілка, що власне можна помітити при порівнянні творчості матері та дочки [4, с. 65]. І ось власне у цьому весь м'який філософський фемінізм Лесі – показати провідну роль жінки як особистості. А не європейський фемінізм, який агресивно прагнув уваги і намагався відібрати культурний простір у чоловіків, за що наражався на неадекватне сприйняття тоді ще не готової публіки. Та така манера боротьби «за місце під сонцем» цілком зрозуміла зважаючи на дійсні обмеження щодо ролі жінки в європейському суспільстві тих часів. Зокрема, епатажною феміністкою, з якою саме образно по силі, інтелектуальності, вишуканості і незалежності можна порівняти Лесю і аж ніяк не по агресивності – це англійська письменниця та літературний критик Вірджинія Вульф (різниця у віці в них лише 10 років), що знову вказує на невідривність української літератури і культури від європейської та світової. Україна в культурному зрізі завжди ішла ногою в ногу з Європою, а часом і випереджала Європейську культуру. Адже, один культурний простір Європи, єдиний дух історії викликають схожі образи, емоції, поривання.

Також ще однією ознакою особливості української феміністичності по відношенню до європейської: лексика європейської феміністичної літератури справді відрізняється від лексики та манери, не кажучи вже про контекст, від чоловічої літератури тієї ж Європи. Проте українська особливість полягає в тому, що ментально ми значно глибші і дещо менш раціональні та формальні, тож і різниці між жіночою літературою та чоловічою у нас майже не помітна. Образність, глибина, чуттєвість дуже подібні, за винятком того, що відчутно, що автор яскравіше все ж відчуває образи героїв однієї із собою статі, що цілком виправдано.

І тут уже ми легенько стаємо на шлях теми новаторство в творчості Лесі Українки. Її новаторство не поступається силі слова

І. Франка та Т. Шевченка. Сила цієї жінки письменниці незбагнена, про що яскраво «повідомляє» кожен її твір. Особливої уваги заслуговує символізм Лесі Українки: кожен твір несе якийсь символ за яким приховується поняття. Такими символами переповнена «Лісова пісня», адже за позірно звичайною фольклорною кулісою приховується глибока філософська думка. У самих назвах творів прихований символ: у «Камінному господарі», в «Блакитній троянді» та ін. Зрештою філософи вважають, що людство мислить категоріями символу і саме символ керував завжди і керує людством – тобто архетипний його ґрунт: смерть, життя, бог, любов, жінка, чоловік. Далі, як уже зазначали, в письменниці значно переважає неоромантизм. Також в творах проступають ознаки неокласицизму – що у її творах характеризується не виплеканою точністю форм сонета (як у неокласиків: Миколи Зерова, Драй Хмари, Максима Рильського), а темою та образами – захопленням античною та християнською класикою, це твори: «В катакомбах», «Одержима», «Касандра», вірш «Сафо». Звичайно проступає в творах Лесі Українки і реалізм, на основі якого письменниця виросла, адже саме у XIX ст. був його розквіт, зокрема найяскравіший його представник Іван Франко з яким, як уже згадувалося, Леся спілкувалася і читала його твори. Отже, як бачимо, її творчість це справжній європейський модернізм в усіх контекстах: жанрах, темах, течіях, суспільних позиціях, філософії.

Також цілком виправдано буде назвати творчість Лариси Косач літературою боротьби, як у Шевченка та Франка. Хоча у Франка вона більш політизована, пропагандистська, в Лесі ця боротьба шляхетна – лицарська, не дарма саме течія неоромантизму провідна в її творчість.

Так, у творі «В катакомбах» захована глибока філософія свободи, боротьби, прозріння та опору рабству. Досягнення істинної волі, а не примарної. З уст раба патриції мають дати волю рабам, а не дарувати їм їжу, чи одяг, бо вільна людина сама собі заробить на свої потреби – ось це є справжня воля. Там само ідеться про проблему хто такий володар, чи влада від бога, а чи це просто твердження самої влади для полегшення своєї долі в процесі владарювання над народом. Все це дуже актуально і зараз, і, мабуть, буде завжди. Її тексти навчають боротися попри все. Приклад Лесиного життя – це боротьба, приклад її творчості – це боротьба. Вона – Лицареса, і жоден інший епітет не пасує цій жінці так як Лицареса української культури, історії, літератури.

В цьому контексті неможливо оминати проблему лицарства в поемі «Роберт Брюс, король шотландський» (1893 р., посвята дядькові Михайлу Драгоманову). Знову ж таки посвята лицареси лицарю, вчителю, наставнику. І тема відповідна, і контекст, і уся символіка твору про це говорять.

Цей твір належить до неоромантизму – звернення до героїки чужої історії, щоб провести пряму паралель з героїчною історією боротьби українського народу за свободу. Окрім почерку німецької класичної романтичної традиції, Леся вносить суто український народний фольклорний символізм (яким переповнена українська народна пісня та українська казка), в якому маскуліність постає в образах сокола, де козак – український лицар, воїн і порівнюється із соколом. Цей твір пройнятий філософією боротьби за волю, за свою землю і пропагує вірність і честь, шляхетність, мати свою територію і не посягати на чужу.

Цікавим є образ павука – ніби символ одвічної мудрості не здаватися попри поразки, навіть коли їх 7 підряд. Зокрема лицар Роберт сидить усамітнений в одинокій рибальській хатині на березі океану і споглядає на те як малесенький павучок намагається припнати до стіни свою павутинку, але 7 разів та павутинка обривалася, а він наполегливо далі продовжував підійматися вгору і плести нову, намагаючись далі здійснити свою мету. І на 8-й раз таки зумів не порвати павутинку, а припнати її до стіни. І тут Роберт розуміє наскільки мудре це маленьке створіння, наскільки велика мудрість світу в його діях. І таки попри зраду лицарів та поразки перед англійцями він піднімає простий люд і вони спільно виборюють незалежність Шотландії. Звучить як маніфест свободи для Українського народу. Наче пророчі рядки для сучасної ситуації в Україні, коли стільки поривань народу, стільки його звитяг та намагань установити гідну владу і досягти процвітання, все ще досі недосяжне. І тому нам слід, як у павучка, так і в Роберта Брюса навчитися вірити і боротися доки ми не припнемо павутину честі, справедливості, чесності і успіху до стіни непохитного розвитку та щастя нашої країни, а отже, і народу.

Отже, творчість Лесі Українки – то окрема філософія, адже в кожному її творі закладена чітко зрозуміла формула: свобода, вірність, істина, любов, боротьба, наполегливість, рівність.

Леся Українка це цілком геніальна письменниця нового часу, жінка пророк, абсолютно європейка особистість, людина космополіт,

яка дозволила проникнути у свій світ світовому досвіду, духовності, вона це приймала, переосмислювала і звичайно залишилася віддана українській історії, культурі та духовності. Біографія Лесі Українки доводить, що нашій культурі не характерний фемінізм, як його звикли сприймати в Європі, у нас він або має цілком інший характер, або ж узагалі йому немає ґрунту для розвитку, оскільки українці нація освічена і авторитетність жінок одна з ознак давнього українського соціуму. Адже лише в світі де цінують Берегиню роду, Мати, Соратницю, Подругу, Посестру міг виникнути культ Діви Марії [11, с. 151]. Це дійсно особлива ознака української культури і результат ментальності народу, що сформувалася з давніх-давен на особливих духовних цінностях.

Список використаних джерел та літератури:

1. Что такое феминизм? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://postnauka.ru/faq/44150>.
2. Де Гуж О. Декларация прав женщины и гражданки : цитати [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.livelib.ru/author/642919/quotes-olimpiya-de-guzh>.
3. Де Бовуар С. Друга стаття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://librebook.ru/the_second_sex
4. Забужко О. Notre Dam ed 'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rulit.me/books/notre-dame-d-ukraine-ukrainka-v-konflikti-mifologij-read-249370-1.html>.
5. Франко І. Про Лесю Українку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrlib.com.ua/krstat/printout.php?id=6>.
6. Леся Українка Касандра [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=10382>.
7. Леся Українка В катакомбах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=485>.
8. Леся Українка Камінний Господар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=501>.
9. Леся Українка Роберт Брюс, король Шотландський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=526>.
10. Всемирная энциклопедия: Философия / [главн. науч. ред. и сост. А. А. Гришанов]. – М. : АСТ, Мн. : Харвест, Современный литератор, 2001. – 1312 с.

11. Дубініна К. Метафізика образу в поезії Дмитра Туптала й Івана Величковського // Дмитро Туптало у світі українського бароко : Зб. наук. пр. [у надзаг.: Львівська медієвістика. – Вип. 1]. – Львів: Артос – Апріорі, 2007. – С. 147-152.

Л. М. Дунець,
кандидат психологічних наук, доцент
(м. Хмельницький)

СУТНІСТЬ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ В СТУДЕНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Складна ситуація в Україні, поглиблення кризового стану одночасно в трьох сферах життєдіяльності – духовній, соціальній і матеріальній, спричинила глибокі зрушення у світосприйманні, орієнтації молоді у сферах культури, освіти, професійного самовизначення.

Драматизм поглиблення кризового стану всіх сфер життя українського суспільства полягає в тому, що він носить системний характер і значною мірою позначається на психіці молодого покоління.

Від нестабільності суспільства страждає насамперед молодь. Особливо згубними для юнаків та дівчат є втрата ідеалів, життєвої мети, песимістичне сприйняття життя, відчуження від соціуму.

Серйозний дефіцит позитивного впливу на молоде покоління призводить до того, що у молоді домінуючими почуттями стали тривога, агресія, соціальна пасивність, страх.

Безпосередньо дослідженням девіантної поведінки молоді займалися такі науковці, як В. Лісовський, І. Ільїнський, В. Левічева, В. Чупров; механізм формування особистості неповнолітнього порушника вивчали С. Клімова, І. Макшанцева; вплив оточення та родини на формування особистості молодого девіанта – С. Агарков, С. Резников, В. Солодніков, Б. Попов.

Профілактиці девіантної поведінки молоді присвячені праці таких учених, як: Л. Волошиної, І. Максимової, Б. Левіна та М. Левіна, М. Познякової, І. Стрельчука.

В останні роки українські науковці виявляють безпосередній інтерес до проблем молоді, вивчаючи особливості формування трудових орієнтацій та життєвих планів молоді (А. Вишняк, О. Ручка, В. Оссовський, С. Макєєв, С. Стукало та інші), адаптацію до сьогодення (О. Злобіна, С. Макєєв, С. Оксамитна, В. Пилипенко, В. Тихонович, О. Шкачко), різні види девіантної поведінки молоді (О. Бандурка та В. Соболев, В. Водник, О. Зелінський, Ю. Золотарьова, В. Іванова, Н. Победа, Є. Ставицька та ін.).

У цілому, віддаючи належне науковій і практичній значущості наукових робіт, в яких розглядається питання девіантної поведінки, необхідно зазначити, що в українській науці ще не сформувався концептуальний підхід до вивчення девіації, не розглянуто сукупність факторів, які впливають на розповсюдження соціальних відхилень у період трансформації суспільства, не визначено особливості девіацій серед молодіжної спільноти, усі базові поняття є дискусійними.

Тому актуальність досліджуваної проблеми, практичні потреби та недостатня розробленість теоретичних питань вивчення девіантної поведінки молоді визначили науковий інтерес до цієї теми.

Під девіантною поведінкою слід розуміти систему вчинків, які відхиляються від прийнятих у суспільстві правових і моральних норм, які проявляються у вигляді незбалансованості психічних процесів, неадаптивності, порушенні процесу самоактуалізації, в ухиленні від морального контролю за власною поведінкою [4, с. 97].

Девіація – широкий спектр відхилень поведінки особистості від традиційних у даному суспільстві нормативів поведінки. Девіантність – це прояв порушення соціальної регуляції поведінки, дефектності психічної саморегуляції. Девіант – індивід, що відрізняється за своїми характеристиками від основної маси йому подібних. Девіант може бути як негативним – в гірший бік – так і позитивним. Соціальна норма – це явище групової свідомості у вигляді уявлень, що поділяє група, та найбільш частих суджень членів групи про вимоги до поведінки з урахуванням соціальних ролей, що створюють оптимальні умови буття [6, с. 214].

З психологічної точки зору, студентам (як і молоді в цілому) властиві максималізм суджень, нетерпимість до думки інших, прагнення до радикальних дій, підвищена емоційність сприйняття. Багато в чому стиль життя, міркування молодих людей, зокрема студентства, визначаються наявністю своєї субкультури, яка формує норми, цінності, зразки поведінки. До характеристики студентства

можна віднести і триваючий процес соціалізації, який в сучасній Україні має ряд особливостей: зниження ефективності виховної діяльності основних інститутів соціалізації (держави, сім'ї, освіти) і посилення впливу ЗМІ, який можна охарактеризувати як негативний.

Студентський колектив є по суті малою соціально організованою групою, відмінними рисами якої можна назвати тісну взаємодію суб'єктів, власну динаміку розвитку, засновану на загальних нормах, цінностях, що визначають поведінку кожного окремо члена групи. Е. Дюркгейм стверджував, що всередині однієї і тієї ж соціальної групи відбувається нівелювання свідомості, в силу чого всі думають і відчують однаково [5, с. 61]. Особливо це актуально для студентського колективу, члени якого в силу свого віку схильні до наслідування.

Отже, велика ймовірність того, що поява в студентській групі індивідів, думки і вчинки яких суперечать загальноприйнятим нормам і правилам, призведе до швидкого поширення девіантних форм поведінки серед інших членів групи.

Специфіка студентства як особливої соціально-демографічної групи актуалізує проблему вивчення девіантності в його середовищі на двох рівнях: суспільства в цілому, і соціального інституту, зокрема ВНЗ.

Перший рівень включає в себе загальні девіації: зловживання алкоголем, наркоманію, правопорушення, проституцію, суїцид і т. ін. Характерні для соціуму в цілому, вони найбільш небезпечні, коли мова йде про студентську молодь. Це пов'язано, по-перше, з особливим соціальним статусом студентства, яке є інтелектуальною основою суспільства і багато в чому визначає його майбутнє. По-друге, тісний контакт студентів один з одним сприяє швидкому поширенню різних відхилень серед даної соціальної групи [1, с. 27].

Виникнення загальних девіацій в студентському середовищі дослідники пояснюють впливом наступних факторів: тривалою кризою в усіх сферах суспільного життя, психолого-віковими особливостями студентів, соціальним оточенням, негативним впливом ЗМІ, великий навчальним навантаженням в університеті і т. ін. [3, с. 81].

Другий рівень девіантності студентства включає в себе відхилення від формальних норм, прийнятих у вузі: порушення дисципліни, несвоєчасна підготовка навчального матеріалу,

нестандартний спосіб здачі сесій, пропуски занять без поважної причини, використання шпаргалок на іспитах, і т.ін. Ці відхилення пов'язані з навчальним процесом і характерні тільки для студентства, в зв'язку з чим їх можна охарактеризувати як специфічні девіації [2, с. 32].

Проблему профілактики девіантної поведінки вищі навчальні заклади вирішують завдяки оновленню відповідних психолого-педагогічних технологій, форм, засобів, змісту і методики навчання.

Отже, слід зазначити, що студентська молодь є однією з особливих категорій населення, які потребують значної уваги під час навчання у ВНЗ, а також індивідуального підходу з метою уникнення девіантної поведінки та антисоціальних вчинків, які можуть перерости у кримінальну відповідальність.

Список використаних джерел та літератури:

1. Апанасенко Г. Л. Вплив алкоголю, наркотиків і токсинів на поведінку людини. – К. : Здоров'я, 2009. – 80 с.
2. Войтенко В. П. Здоров'я здорових. – К. : Здоров'я, 2008. – 208 с.
3. Гаврилюк О. О., Дунець Л. М. Психологія здоров'я : навч.-метод. посіб. – Хмельницький, 2006. – 95 с.
4. Демичева А. В. Девиантное поведение в современном украинском обществе. – М., 1999. – № 2. – С. 94-98.
5. Дюркгейм Э. Метод социологии [Електронний ресурс] / Эмиль Дюркгейм. – Режим доступу: <http://lib.rin.ru/doc/i/79616p.html>.
6. Змановская Е. В. Девиантология : (Психология отклоняющегося поведения) : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. завед. [Електронний ресурс] / Е. В.Змановская. – М.: Изд. центр «Академия», 2003. – 288 с.

О. С. Ковтун,
кандидат соціологічних наук
(м. Хмельницький)

У ВОДАХ СИНЬОГО КИТА: РУТИНІЗАЦІЯ СМЕРТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Сучасний кризовий дискурс в Україні охоплює різні сфери життєдіяльності суспільства. Але остання хвиля підліткових самогубств і викриття так званих «груп смерті» у соціальних мережах свідчить про те, що є недостатнім осмислення феномену суїцидальних практик в середовищі молоді. І хоча науки, предметом яких являється суїцид (девіантологія, психологія, соціологія), достатньо просунулись в ідентифікації конкретних факторів суїцидальних настроїв, все ж, на наш погляд, сучасна наукова рефлексія є недостатньою. Це пов'язано із домінуванням особистісно-орієнтованого підходу, в межах якого суїцид розглядається або як результат певних порушень у відносинах особистості із соціальною групою / суспільством, або як результат психічних порушень. Така наукова оптика ефективна для вивчення факторів суїциду на мікро- та мезорівні, але вона не дозволяє побачити певні фундаментальні зміни макрорівня. І хоча сучасна психологія значно просунулась у розумінні зв'язку між демонстрацією насилля та агресивності із реальною поведінкою особистості, сьогодні існує мало саме соціологічних досліджень, які б чітко демонстрували кореляційні зв'язки культури і практик, пов'язаних із смертю. Не зважаючи на це є усі підстави стверджувати, що такі прояви смерті як суїцид є культурно детермінованими, що, власне, показав ще Е. Дюркгейм. Але ця тема сьогодні потребує нового осмислення тому, що самі культурні детермінанти зазнають радикальних змін. У першу чергу це стосується змін у культурі смерті в цілому, а також суспільних поглядах на цей феномен і, особливо, соціальних нормах і табу, які регулюють (навколо) смертні практики.

Аналіз досліджень і публікацій. Культурні детермінанти, обрядовість та міфологія смерті досліджені у працях Е. Дюркгейма [4], Б.Маліновського [6], К. Богданова[3]. Щодо осмислення феномену смерті у сучасному суспільстві варто згадати, зокрема, А. Строса та Г. Блезера [11; 9], Ж. Бодрійяра [10], Д. Рогозіна [9], Н. Ільєсова [5]. Залежність навколо смертних практик від соціально-політичного режиму досліджувалась у роботі М. Блек [2]. У художній літературі

соціальні проблеми смерті описані в романі Е. М. Ремарка «Чорний обеліск» [8].

Виклад основного матеріалу. Феномен смерті є об'єктом найбільших страхів людини, які пов'язані із невідворотним припиненням існування. Такий екзистенціальний виклик спричинив до того, що людина в межах культури виробила низку специфічних механізмів і засобів символічного подолання смерті або ж її інтеграції із життям. Наприклад, смерть може здобрюватись, обманюватись, висміюватись (чорний гумор); у формі гри людина від неї символічно втікає (гра у хованки (жмурки) у початковому своєму значенні) [4, с. 104-154]. Крім цього смерть перемагається вірою і «божественною силою» (у християнстві, наприклад). Похоронні обряди у більшості народів є культурним засобом прийняти і у кінцевому випадку перемогти, заперечити (імортальність) смерть [6, с. 168-172]. Незважаючи на різноманітність форм навколо смертних практик, основна їх мета – це символічна перемога над смертю і її загрозою. У секуляризованій формі боротьба із смертю є більш соціалізованою. Наприклад, перемагання смерті досягається активною суспільно-орієнтованою діяльністю, пасіонарністю. Наприклад, В. Сухомлинський стверджував, що «Людина народжується на світ не для того, щоб зникнути безвісною пилінкою. Людина народжується, щоб залишити по собі слід вічний» (Цитати В. Сухомлинського [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikiquote.org/wiki/Сухомлинський_Василь_Олександрович. – Назва з титул. екрану).

Крім цього, коли ми говоримо про смерть, що пов'язана із обрядовістю, необхідно відмітити її нерутинізований характер, під яким розуміється руйнування звичного порядку життя соціальної групи та її звичної повсякденності. Смерть протистоїть життю, вона ставить питання про фізичне існування групи, тому у випадку смерті у групі з'являється потреба у реінтеграції, у яку включаються і мертві, і живі її члени. «Проводження» мерця, яке супроводжується зустріччю чисельних родичів, сприяє актуалізації групи, її мобілізації. Відвідування згодом могил є способом підтримки зв'язку між членами групи, сприяючи її ідеологічному виживанню, у розумінні Е. Берна [1].

На рівні великих соціальних груп і суспільства в цілому, нерутинізована смерть виконує ті ж функції. Знаковим для цієї форми смерті у нашому суспільстві є сприйняття «мерців нації». Така смерть

пов'язана у першу чергу із бойовими діями у зоні АТО. Пафос процесів під час поховань загиблих в зоні АТО окремих військових (масове вставання на коліна, наприклад) підтверджують тезу про те, що смерть використовується суспільством для свого виживання, консолідації і мобілізації колективних зусиль у протистоянні актуальним викликам. «Мерці нації» стають символом, стимулом до боротьби і мовчазною вимогою до об'єднання і спільної діяльності на благо групи.

Але з іншого боку кожен день життя суспільства супроводжується чисельними непоміченими смертями. Кожен день від хвороб помирають і діти, і дорослі; чисельні ДТП супроводжуються смертями; гинуть поліцейські і рятувальники. Приклади можна продовжувати. Особливістю такої смерті є те, що вона є непоміченою для більшості. На цьому рівні осмислення, смерть набуває рутинізованого характеру. Тому одним із засобів культурної боротьби із смертністю особи і групи є її *рутинізація*, під якою розуміємо узвичаєння смерті через велику інтенсивність і частоту контактів із нею татрупами як її предметним втіленням [7]. Так, частота повідомлень про смерть у ЗМІ, загалом прийняття факту чисельності смерті роблять її за відомим висловом Ремарка «статистикою» [8]. Масовість смерті викликає звання до неї і її прийняття як невідладного волі факту. Наприклад, від ветеранів ВОВ можна було почути такі слова: «до смерті звикаєш», те ж саме явище притаманне і військовим діям у зоні АТО. Така рутинізація є природнім призвичаєнням, психологічною адаптацією до екстремальних умов життя. Входячи у повсякденність смерть втрачає чіткість, вона не помічається, що виключає її емоційно складне переживання.

Але рутинізація смерті у сучасному інформаційному суспільстві набуває фундаментально іншого характеру. Можна стверджувати, що вона конструюється, внаслідок чого традиційна функція рутинізації – захист колективної свідомості – змінюється іншою функцією, яка, на нашу думку, полягає у стиранні ментальної межі між життям і смертю, світом мертвих і світом живих. Сьогодні змінюється ставлення до смерті, змінюється її соціальний статус. Засоби масової комунікації і масової культури роблять можливим приниження смерті, її представлення як буденного явища повсякденності. Конкретними способами рутинізації смерті є відкритість, відвертість і частота її демонстрації. Саме у цьому випадку

рутинізація смерті виконує, замість адаптивних, деякі інші, як правило латентні функції. По-перше, в умовах сучасного капіталізму смерть більше не є важливою екзистенціальною сутністю, вона – об'єкт споживання. Продукти сучасної кіноіндустрії переповнені смертю, в тому числі масовими убивствами. Демонстрація смерті давно уже є обов'язковим художнім засобом підвищення видовищності масового кіно. По-друге, деякі пов'язані із смертю популярні образи масової культури стирають грань між життям і смертю. Особливо це стосується дитячої розважальної індустрії. Ось деякі із популярних мультфільмів: «Франкенвіні», де головний персонаж – мертвий песик; MonsterHigh, головні персонажі – мертві дівчата. Сам мультфільм переповнений традиційними символами смерті, які діти носять на тематичному одязі з ілюстраціями мультфільму і бавляться відповідними іграшками, що відображають мертвих персонажів.

Ще одним прикладом є «Труп нареченої» Тіма Бьортон, де головний герой потрапляє у світ мертвих, відзначаючи, що він більш привабливий, ніж світ живих. Найбільш популярний образ – зомбі: істота яка своїм існуванням руйнує ментальний кордон між мертвими і живими, прирівнюючи у собі життя і смерть. Крім цього, серед дітей популярними є тимчасові татуювання образів смерті: черепів, кісток. У цій ситуації дитина символічно відтворює роль мерця. Складається ситуація, коли жити і бути мертвим – практично одне і теж. Тому таку форму рутинізації смерті можемо назвати *негативною*, адже вона не слугує адаптації соціальної групи до нових умов життя. Тому можемо розрізнити форми рутинізації смерті як позитивну та негативну.

Згадуючи «групи смерті», необхідно звернути увагу на характер спонування підлітків до самогубства. Так, одним і основних завдань, покликаних ввести підлітка у відповідний психологічний стан був активний перегляд кінофільмів із великою кількістю смертей («фільми жахів», зокрема). Таким чином відбувалось певне «звикання до смерті», м'яка заміна життя.

На нашу думку, цей принцип діє і сучасній масовій культурі, але його ефект не є чітко вираженим та є пролонгованим. Але з іншого боку відбувається набагато більше охоплення аудиторії. У процес звикання до смерті включається тим чи іншим чином більша частина населення.

Рис. 1 Форми рутинізації смерті

Отже, говорячи про розрізнення рутинізації смерті на позитивну/негативну варто припустити, що між ними та такими негативними явищами як, наприклад, суїцидальна поведінка підлітків існує зв'язок. Хоча б опосередкований. Тому, у деяких випадках, коли мова іде про таку негативну рутинізацію смерті, особливо відносно дітей, виникає інша соціологічна проблема – проблема провини і відповідальності. Наскільки індивід або соціальна група здатні відчувати провину, яка є свідченням відповідального ставлення до життя? Які соціальні і культурні норми регулюють виникнення і подолання провини? Як в цілому характер суспільства впливає на переживання провини і навпаки?

У цьому контексті варто одразу зауважити те, що у сучасному українському суспільстві провина є зазвичай чітко персоніфікованою. У нашій країні як правило є конкретні винуватці: нечесні і некомпетентні політики, а не виборці, які їх обрали. Для політичної сфери це і не дивно. Партії вождистського, а не ідеологічного типу одразу задають вектор пошуку винних і потенційно винних. Крім цього, українська (як і російська) культура досі залишається патерналістською, що означає існування того, хто бере на себе, і повноту влади, і повноту відповідальності. Тому, наприклад, у

самогубствах підлітків винні організатори «груп смерті» або за однією із версій російські спецслужби. Але не батьки, які не навчили своїх дітей цінувати життя і сепарують їх від життя сім'ї своєю пасивністю і байдужістю. І винне не суспільство, яке перестало регулювати смертні практики своїх членів. Виникає на перший погляд парадоксальна ситуація: українське суспільство – це суспільство безвинних. Але все ж таки сучасне цивілізоване і демократичне суспільство – це суспільство спільної відповідальності і спільної провини за спільні ж помилки. У цьому полягає сутність громадянського суспільства, яке є формою усупільненої відповідальності і провини.

Отже, можемо зробити наступні **висновки**. Традиційна культура виробила систему навколосмертних практик, пов'язаних із здійсненням відповідних ритуалів та дій, які за своїми функціями є способами символічного подолання смерті, а також актуалізації, реінтеграції, мобілізації та консолідації соціальної групи. Одним із засобів зниження емоційної реакції на масовість смерті, а отже захисту колективної свідомості є рутинізація смерті, під якою розуміється її узвичаєння, маскування смерті у повсякденності. Така рутинізація в аспекті її адаптивних функцій є позитивною. Натомість, в межах масової культури рутинізація забезпечується шляхом прирівняння смерті до життя. Конкретними засобами такої рутинізації є перетворення смерті в об'єкт споживання: активна демонстрація масових смертей у кіно і мультфільмах, розвиток індустрії іграшок, одягу та інших товарів пов'язаних із популярними персонажами, що персоналіфікують смерть.

Тому поняття *негативної рутинізації смерті* є логічним наслідком припущення про зв'язок між соціальним і символічним існуванням смерті у сучасній культурі і суїцидальними нахилами молоді.

Список використаних джерел та літератури:

1. Берн Э. Лидер и группа: о структуре и динамике организаций и групп [Текст] / Э. Берн. – М.: Эксмо, 2009. – 512 с.
2. Блэк М. Смерть в Берлине: от Веймарской республики до разделенной Германии [Текст] / М. Блэк. – М.: Новое литературное обозрение, 2015.
3. Богданов К. Игра в жмурки: сюжет, контекст, метафора [Текст] / К. Богданов // Богданов К. Повседневность и мифология:

исследования по семиотике фольклорной действительности / Константин Богданов. – СПб. : Азбука, Азбука-Аттикус, 2015. – С. 104-154.

4. Дюркгейм Э. Самоубийство: социологический этюд [Текст] / Э. Дюркгейм. – М.: Мысль, 1994. – 399 с.

5. Ильясов Ф. Н. Феномен страха смерти в современном обществе [Текст] / Ф. Н. Ильясов // Социологические исследования, 2010. – №9. – С. 80-86.

6. Маліновський Б. Смерть і реінтеграція групи [Текст] / Б. Маліновський // Маркова С., Білий Л., Білошицький С., Баран О. Нариси історії соціологічних вчень. Ч.2. (сучасний період) – Чернівці: ВД «Букрек», 2005. – С. 168-172.

7. Методологические проблемы социально-гуманитарных наук [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://books.google.com.ua/books?isbn=5040042744>. – Назва з титул. екрану.

8. Ремарк Э. М. Чёрный обелиск / Э. М. Ремарк [Электронный ресурс]. – режим доступа: <http://ruofrun.kharkivosvita.net.ua/files/chernyj-obelisk.pdf>. – Назва з титул. екрану.

9. Рогозин Д. Социология смерти. Почему тема смерти не популярна в обществе? / Д. Рогозин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://postnauka.ru/video/27967>. – Назва з титул. екрану.

10. Сарна А. Бодрийяр / А. Сарна // Новейший философский словарь [Текст] / Сост. А.А. Грицанов. – Мн.: Изд. В.М. Скакун, 1998. – 896 с.

11. Strauss, A. Foreword // The sociology of death/ ed. by D. Clark. Oxford: Blackwell Publishers, 1993.

Т. В. Матвійчук,
кандидат психологічних наук, доцент
(м. Київ)

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ЗАЛЕЖНОСТІ

Сьогодні не можна задовольнятися суто медичними термінами «наркоманія», «алкоголізм», «хімічна залежність» і подібними, оскільки за останні роки фактично виникло й швидко поширилося нове соціальне явище, яке виходить за рамки спеціальних дефініцій. Маються на увазі масові факти залежної поведінки, формування особливих соціальних груп споживачів адиктивних речовин і відповідної субкультури, виникнення специфічних соціальних відносин, певна трансформація соціальної структури під впливом різних досягнень інформаційної індустрії. Ось чому актуальною задачею є визначення факторів формування залежності у підлітковому віці.

Дослідження причин, наслідків та профілактики вживання наркотичних речовин у підлітковому та молодіжному середовищі в Україні знайшло відображення у роботах В.Безпалько, О.Балакіревої, В.Кузьминова, О.Сердюка, В.Лазаренка, В.Піддубного, Н.Сакади, В.Оржеховської, Н.Максімової, С.Толстоухової, О.Яременка, А.Ярмиша та ін.

Метою статті є виявлення особливостей підліткового віку та їх вплив на формування залежної поведінки.

Коли підліток вступає в період статевого дозрівання, у нього може з'явитися нездорова цікавість до алкогольних напоїв, цигарок і речовин токсичної дії. Якоюсь мірою це можна пояснити тим, що гормони статевих залоз, різко активізуючи метаболізм (обмін речовин), спричиняють вироблення і вивільнення значної кількості енергії. Молода людина не розуміє, що з нею відбувається, звідки ця енергія, яка буквально її «розпирає». У цей час дуже важливо спрямувати «зайву» енергію й силу на спорт, творчість, навчання, громадську чи трудову активність.

На жаль, більшість підлітків та молоді витрачають свою енергію на вулиці, в «тусовках». За відсутності належного виховання, необхідних вольових якостей, особливих заборонних бар'єрів, уміння

керувати своїми емоціями у молодих людей часто виникає невмотивований протест проти «всіх і всього на світі».

Крім того, в деяких молодих людей у цей час може спостерігатися втрата життєвих орієнтирів у зв'язку з недостатністю або відсутністю уваги і допомоги з боку батьків, педагогів, психологів, а звідси – самотність, туга; виходу з цієї ситуації молода людина шукає в товаристві, в різних неформальних об'єднаннях молоді, які часто суттєво впливають на її світогляд, поведінку і життя [1].

До 11-13 років, коли дитина вперше може зіштовхнутися із пропозицією спробувати психоактивні речовини, вона тільки вчиться приймати усвідомлені рішення, зважувати цінність своїх і чужих вчинків і взагалі порівнювати цінність усього, із чим зіштовхуються. Тобто вона може спробувати й для порівняння, щоб зробити висновки, які вже, як вона думає, встигли зробити інші.

Відомо, що неблагополучна родина не завжди стає чинником формування залежної поведінки. Як стверджують зарубіжні соціологи (Березин С.В., Лисецкий К.С.), особистості, що зовсім не вживають будь-яких наркотиків, можуть вирости як у сім'ях, де зловживають наркотичними засобами, так і в сім'ях, які ведуть тверезий спосіб життя. Коли ми говоримо про зв'язок виховання дітей в неблагополучних сім'ях із залежною поведінкою, то маємо на увазі тенденцію, а не абсолютну залежність. Таку тенденцію зумовлює соціальна, психологічна, а в певному розумінні – і біологічна залежність підлітка від дорослих. Скажімо, якщо доросла людина спроможна сама для себе вибирати мікросоціальне оточення, може протистояти згубному впливу, а зрештою може фізично піти з цього оточення, виїхати на проживання до іншого міста чи поміняти місце роботи, то для підлітка така свобода дій практично неможлива (навіть якщо він утече із дому, його повернуть назад). Це пояснюється і психологічною, і біологічною незрілістю, соціальною залежністю від дорослих. Потрапляючи в компанію, де п'ють, підліток намагається наслідувати її алкогольні звичаї, тобто вживає алкоголь, аби «не відставати від інших», а не відповідно до свого самопочуття, як це робить доросла людина. Оскільки в таких компаніях зазвичай прийнято пити до «відключення», то підліток, беручи приклад із дорослих, вживає великі дози спиртного. Це призводить до того, що контроль організму за кількістю випитого заглушується від самого початку. Тобто контроль за симптомами алкоголізму втрачається, ще

не встигнувши сформуватися. Іншими словами, вплив алкогольної групи на неповнолітнього спотворює (викривляє) стадії алкоголізації, яка відбувається найкоротшим шляхом від зловживання до хвороби і навіть випереджаючи хворобу, оскільки ознаки алкоголізму спостерігаються раніше, ніж хвороба сформувалася.

Які ж вікові особливості можуть бути фактором виникнення залежної поведінки?

Підлітковий вік не випадково називають «складним», «критичним», «кризовим». У цей період переходу від дитинства до дорослості відбувається якісний скачок у розвитку психіки – усвідомлення своєї індивідуальності, становлення стійкого уявлення про себе («Я-образ»), тобто формується самопізнання.

Грубість, упертість підлітка, який ще півроку тому був слухняною дитиною, ігнорування ним вимог батьків, протест проти порядків та правил поведінки, яким ще вчора він без проблем підкорявся – ось основні ознаки, що супроводжують напружену потребу в самостійності, самоутвердженні себе як особистості. Цей комплекс поведінкових проявів підлітка отримав свою назву – *реакція емансипації*.

Одним з проявів реакції емансипації служить особлива форма поведінки, яка отримала назву «отруєння свободою» (Личко, Батенський, 1991). Подібна поведінка розвивається, коли строго регламентоване життя підлітка замінюється повною свободою, а повсякденна опіка – самостійністю [2].

«Йоржистість» підлітка обумовлена логікою дитячого розвитку. Як відомо, у процесі онтогенезу дитина проходить дві основні фази, пов'язані з розвитком самопізнання, – криза у віці трьох років і криза підліткового віку.

Звичайно, капризна трирічна дитина і реакція емансипації тринадцятирічної зовні не схожі, однак психологічно сутність цих криз однакова. Справа в тому, що в цей період спостерігається суперечливість прагнень дитини. Вона хоче й не хоче звертатися до дорослого за порадою чи по допомогу. Само по собі звертання до дорослого для неї внутрішньо конфліктне. З одного боку, дитина розуміє, що їй необхідне партнерство з дорослим, але з іншого – при цьому вона відчуває свою слабкість порівняно з ним. Хоч ця суперечливість прагнень часто не усвідомлюється підлітком, а проте вона викликає в нього негативні емоційні переживання. У своєму прагненні до самостійності підліток насправді ще не впевнений у

своїх силах, своїх можливостях самостійно приймати рішення. Це викликає в нього напругу, постійне бажання перевіряти силу свого «Я». Підліток часто навмисне впирається, наполягає на своєму не через те, що він вважає свої висловлювання істинними, а лише тому, що це його думка. Для нього важливим є сам факт того, чи зможе він відстояти свою думку, чи буде змушений погодитися з дорослими. Навіть відчуваючи, що він не має рації, підліток продовжує сперечатися, намагаючись відстояти цим своє право самостійно вирішувати свої справи, наполягає на своєму, хоча й не дуже вдалому рішенні, аби не підкоритися дорослому.

Тільки любов і мудре ставлення батьків та педагогів до підлітка, повага до думки підростаючої людини дозволяють пом'якшити цей кризовий період і навіть зробити його безболісним. Якщо батьки й вихователі не можуть або не хочуть перейти на новий рівень стосунків з підлітком і наполягають на дотриманні ним дитячої «моралі послуху», то прояви явної або прихованої реакції емансипації неминучі.

Явними проявами реакції емансипації є відвертий непослух, ігнорування вимог батьків або вчителів, інших дорослих. Причому дуже часто підліток реагує не лише на зміст вимог, а й на їхню форму. Наприклад, прохання батьків, щоб син попереджав їх, якщо він десь затримується, буде охоче виконано підлітком. Але якщо це прохання висловлюватиметься у формі наказу чи ультиматуму, то можна очікувати протесту проти такого обмеження свободи. Загалом, усі спроби дорослого поставити під контроль поведінку підлітка, нав'язати йому свої погляди, смаки, інтереси тощо, як правило, викликають явно виражений опір. Як протест проти диктату батьків син або донька можуть почати робити все «назло»: пропускати уроки, курити, дружити з тим, з ким забороняють батьки. У більш гострих випадках підлітки втікають з дому, починають вживати спиртні напої, наркотики, токсичні речовини.

Приховані прояви реакції емансипації проходять не так яскраво, але вони не менш небезпечні. У цьому випадку підліток зовні погоджується з вимогами дорослих, іноді виглядає навіть занадто покiрливим, проте насправді діє по-своєму. Існування своєрідної «підліткової субкультури», вірогідно, і обумовило механізм дії прихованої емансипації. Такі підлітки живуть немовби «подвійним життям»: вдома і в школі вони одні, а в своєму середовищі – зовсім інші. При цьому «друге» життя серед своїх однолітків, з його

проблемами, подіями, новою інформацією, старанно приховується від батьків. Цілком зрозуміло, що, приховуючи від батьків або інших дорослих свої особисті справи, підліток задовольняє потребу в самостійності, «бажання бути і здаватися дорослим», однак він ризикує при цьому наробити багато помилок внаслідок відсутності власного життєвого досвіду.

Прагнення бути незалежним, дорослим спонукає підлітка, так би мовити, перебувати на межі дозволеного і недозволеного, випробовуючи на міцність норми, закони, традиції суспільства. Діапазон такого «пошуку межі допустимого» дуже широкий: від панібратського звертання до вчителів, батьків – до спроб порушити («обійти») закон або ж до експериментування з психоактивними речовинами [1].

Реакція захоплення (хоббі), на відміну від реакції емансипації, як правило, перешкоджає формуванню залежної поведінки. Більше того, поява стійких інтересів і захоплень сприяє різкому скороченню прийому спиртних напоїв у старшому підлітковому і юнацькому віці.

Особливо протидіючим фактором є інтелектуально-естетичні хоббі (захоплення літературою, музикою, живописом, історією, філософією й т.д.). Тілесно-мануальні хоббі (прагнення розвивати силу, спритність, досягати високих спортивних результатів і т.д.) перешкоджає залежності. Однак ці захоплення можуть підштовхнути підлітка до зловживання допінгами у вигляді анаболічних стероїдів й/або стимуляторів, щоб досягти максимальних досягнень.

Єдине виключення становить особливий вид хоббі, названий інформаційно-комунікативним [3]. Підлітки увесь час віддають бездумному спілкуванню з однолітками, поглинанню й обміну малозначимою й не потребуючою ніякої інтелектуальної переробки інформацією. Звідси виникає тяжіння до асоціальних компаній однолітків або, навпаки, його уникнення та переключення до віртуального. Однак головним спонукальним мотивом і фактором, що сприяє адиктивному поведінню, є не сама спрага нової інформації, а вплив асоціальних компаній, де цією інформацією обмінюються.

Відсутність у підлітка захоплень, дієвого практичного інтересу до якогось виду діяльності є симптомом неблагополучного розвитку його особистості, що, звичайно, є наслідком неправильного виховання, помилкового ставлення дорослих до дитини, несприятливих макро- і мікросоціальних умов. Однак більшість

батьків і вихователів не розуміють усієї складності і небезпеки зазначених особливостей в розвитку підлітка, не приділяють належного значення, упускаючи нагоду, коли ще можна було б виправити вже видимі відхилення.

Реакція імітації – це прагнення підлітка копіювати поведження, манеру спілкуватися й одягатися, смаки й пристрасті людей, звичайно більше старших за віком, до яких він випробовує позитивні почуття – від поваги до сліпого шанування й обожнювання кумира. Як об'єкт імітації можуть виступати естрадні й музичні зірки, кіноактори, будь-які відомі особистості, або лідери свого підліткового середовища, що користуються авторитетом і повагою.

Реакція імітації може як сприяти, так і перешкоджати формуванню залежної поведінки. Якщо об'єкт або об'єкти імітації ведуть спосіб життя, пов'язаний із уживанням алкоголю й наркотиків, то й підліток буде намагатись відповідати їхньому прикладу. Навпаки, якщо «кумир» ратує за здоровий спосіб життя, цікаві захоплення, заняття спортом, те його поведження буде відігравати роль досить потужного антинаркотичного фактора.

Окремо варто сказати про негативну реакцію імітації, коли підлітки з асоціальних родин будують свій спосіб життя, виходячи із протилежного тому, що бачили в батьківських родинях. Такі підлітки стають абсолютно непитущими й категорично засуджують уживання будь-яких психоактивних речовин, прилежно вчать, досягають кар'єрного росту, будують благополучні родини. На жаль, це зустрічається істотно рідше, ніж зворотнє: вплив неблагополучної родини є досить потужним фактором, що сприяє адиктивному поведженню.

Реакції, обумовлені сексуальним потягом, що формується, у певній мері можуть впливати на вибір психоактивних речовин і навіть сприяти зловживанню ними. Деякі з летучих ароматичних з'єднань (інгальянтів) сприяють візуалізації бажань («що захочу, то й побачу»), у тому числі сексуального змісту. Подібні візуалізовані сексуальні подання супроводжуються сексуальним порушенням аж до оргазму. На сленгу підлітків це іноді позначається словами «дивитися стриптиз». Подібна сексуальна мотивація зловживання інгальянтами властива підліткам молодшого підліткового віку.

Препарати, одержувані з ефедрина й ефедрин утримуючих сумішей, мають властивості сильного сексуального допінгу й можуть використовуватися підлітками, що вже ведуть статеве життя.

У підлітковому середовищі існує розхожа думка, що паління препаратів коноплі також сприяє підвищенню потенції й робить сексуальні відчуття особливо гострими й привабливими. У цьому випадку мова йде про дію, що розгальмовує, конопель, усуненні соціальних і психологічних гальм. З тією же метою нерідко використовується й алкоголь [2].

Наступною важливою особливістю підліткового віку є потреба у спілкуванні з однолітками. Бажання зайняти своє місце серед ровесників, заслужити їхню повагу і схвалення здебільшого визначає поведінку підлітка. Спілкування уявляється дітям надто цінним саме в підлітковому віці, оскільки в цей період нова інформація міжособистісних стосунків є свого роду навчальною моделлю майбутніх дорослих стосунків. Вступаючи у взаємодію з однолітками, підлітки глибше пізнають себе, порівнюють себе з іншими дітьми, отримують один від одного інформацію, якої не мали від дорослих, вступають в емоційні контакти, що в підлітковій групі мають особливий специфічний тип, неможливий в сім'ї.

Задоволення потреби у спілкуванні зазвичай відбувається у підліткових групах, причому неформальних. Звідси походить термін *«реакція групування»*. Ці групи нараховують від 3-4 до 15-20 осіб, вони різні за стабільністю і структурою. Найбільш прийнятні демократично створені групи, де невелика кількість членів, немає чітко визначеного постійного лідера, жорсткої структури, всі питання вирішуються колективно, а стосунки підлітків будуються на рівноправності, взаєморозумінні, взаємодопомозі, загальних інтересах і соціально схваленій дії.

Інакшими є групи підлітків, функціонування яких детерміноване антисоціальною діяльністю, включаючи і вживання наркотичних речовин. Ці групи, як правило, чисельно більші, мають постійного, часто владного, авторитарного лідера, який дещо старший за віком, ніж інші члени групи. Дуже часто лідером такої групи є або раніше судимий дорослий, або ж злочинець. Зазвичай це сильна особистість з організаторськими здібностями, яка вміє привабити, а потім і підкорити собі підлітків. Структура групи побудована за ієрархією, з чітко визначеною роллю підлітків, які посідають ту чи іншу сходинку в ієрархії. Тобто те, що має право робити і говорити лідер або його наближені, не має права навіть спробувати зробити «шестірка» – той, кого найбільше зневажають і хто займає нижчу сходинку. З іншою боку, група забезпечує захист усім своїм членам

від нападів інших аналогічних груп, при цьому жорстоко караючи кривдників (звідси, наприклад, бійки «стінка на стінку»). Як правило, такі групи мають свою територію (двір, вулиця, іноді навіть район міста), яку вони охороняють від зазіхань інших груп, з якими вони часто перебувають у конфронтації.

Асоціальність подібних груп, не завжди проявляючись у діях, завжди відображається в моральних цінностях і нормах. Як правило, в таких групах цінується зухвальство, жорстокість, агресивність. Характерна некритичність стосовно думок лідера та його оточення.

Основний стиль проведення часу такої групи – нецільеспрямована діяльність, переважно розважального, ігрового порядку. Найчастіше асоціальна група формується з числа так званих «важких» підлітків і дітей, які не змогли нормально адаптуватися в класі або сім'ї. У групі вони знаходять розуміння, емоційну підтримку, відчувають свою значимість, що робить спілкування з такими ж «вигнаними з товариства», як вони, особливо привабливим, а може, й життєво необхідним. Однак до цього угруповання можуть входити і досить благополучні, на перший погляд, підлітки. Причини входження до групи бувають різними: у відповідь на жорстку регламентацію їхньої поведінки батьками (реакція емансипації); в силу пошукової активності підлітків, з метою отримання інформації, яка зазвичай приховується від них дорослими; за інерцією (коли підліток приходить до групи слідом за однокласником – «ізгоем», оскільки дружить з ним із дитячого садка); внаслідок відсутності інших, більш прийнятних для нього форм дозвілля тощо. Як буде далі складатися доля підлітка, наскільки значним буде вплив на нього асоціальної групи, залежить від багатьох факторів, але передусім від самого підлітка і від особливостей його психічного розвитку.

З огляду на велике значення спілкування у підлітковому віці, можна впевнено говорити, що вибір життєвого шляху підлітком багато в чому залежить від того, до якої групи він потрапить. Адже іноді буває так, що тільки через місце свого проживання і навчання підліток опиняється під впливом асоціальної групи. Через свою інтелектуальну і соціальну незрілість він швидко поступається психологічному впливу її лідера, і незабаром починає в усьому дотримуватися звичаїв і норм поведінки, прийнятим тут, тільки тому, що «усі так роблять». Чим менше індивідуалізована свідомість підлітка, чим слабкіші його зв'язки з батьками і чим яскравіше виражена реакція емансипації, тим більша ймовірність, що така

асоціальна група стане для нього референтною, тобто найбільш значущою, яка спрямовує всю його поведінку [1].

Формування самосвідомості супроводжується підвищенням інтересом підлітка до самого себе, свого внутрішнього світу і своєї зовнішності. Він жадібно ловить будь-яку інформацію про себе, ретельно аналізує висловлювання дорослих та однолітків про його зовнішність, здібності. Підліток задумується над своїми особистими якостями, порівнює себе з іншими, шукає відповіді на запитання: «Хто я?», «Який я?», «Навіщо я?». У цей період уперше виникають питання про сенс життя, про своє місце серед людей, усвідомлення своєї унікальності, неповторності. Ці абстрактні міркування, пов'язані із власним поглядом на навколишній світ, побудовою планів на майбутнє, і викликають незвідану раніше гаму переживань. У підлітка, який розвивається нормально, вони, як правило, супроводжуються позитивно забарвленими емоціями: усвідомлення своєї індивідуальності, самоцінності; передчуття життєвого успіху, реалізація своїх здібностей, досягнення поставленої мети, самоутвердження – все це викликає насолоду, радісне нетерпіння швидше стати дорослим. Такі підлітки можуть годинами розмірковувати про соціальну перебудову суспільства, про призначення людства, будувати власні філософські системи.

У процесі формування самосвідомості змінюється й уявлення про час, свій життєвий простір. Дитина зазвичай живе тільки сьогоднішнім, у підлітка формується уявлення про своє минуле і майбутнє. Усвідомлення кінця свого існування стимулює розвиток саморегуляції поведінки, прагнення якнайкраще спланувати своє життя, щоб воно не пройшло даремно. Це, у свою чергу, спонукає підлітка до самовиховання, самовдосконалення, щоб бути «господарем своєї долі».

У випадку відхилення в розвитку особистості зазначені особливості формування самосвідомості супроводжуються негативними емоційними переживаннями. Найчастіше такі підлітки не виходять на рівень усвідомлення свого внутрішнього світу, осмислення свого призначення в житті, філософських міркувань про майбутнє. Цьому перешкоджають не стільки їхній низький інтелектуальний і культурний рівень, соціальна й особистісна незрілість, скільки хворобливість інформації про себе, яку він отримує від навколишніх людей. Природно, що утруднення в процесі соціальної адаптації дитини викликав осуд з боку оточення.

Постійні зауваження, погрози і покарання, негативні відгуки про її поведінку й результати діяльності викликають у неї думки про свою неповноцінність, непотрібність, що глибоко вражає психіку. Тому потреба в усвідомленні себе і побудові свого «Я-образу» наштовхується на перешкоди у вигляді негативних емоційних переживань, які блокують її реалізацію [57].

Отже, бурхливий розвиток організму підлітка, його психологічні особливості та потреби можуть як сприяти, так і протистояти формуванню залежної поведінки. У професійній діяльності варто пам'ятати, що кожна особистість є унікальною, а індивідуальний підхід до розв'язання проблеми завжди сприятиме ефективному результату.

Список використаних джерел та літератури:

1. Тютюн, алкоголь, наркотики в молодіжному середовищі: вживання, залежність, ефективна профілактика / О. О. Яременко, О. М. Балакірєва та ін. – К. : Державний інститут проблем сім'ї та молоді, Українській ін-т соціальних досліджень, 2005. – Кн. 7. – С. 53-98.
2. Егоров А.Ю. Возрастная наркология / А. Ю. Егоров. – Спб.: Дидактика Плюс, М. : Ин-т общегуманитарных исследований, 2002. – С. 131-132.
3. Личко А. Е. Подростковая наркология / А. Е. Личко, В. С. Битенский – Л. : Медицина, 1991. – 304 с.

М. М. Малиновська,
*клієнт-центрований терапевт,
сімейний терапевт, травмотерапевт-консультант
(м. Хмельницький)*

РОЗВИТОК ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ПРОГРАМІ ЕСТЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ЯК МЕТОД ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Підлітковий вік традиційно вважається найважчим у виховному відношенні. Від швидкого дорослішання неповнолітній відчуває фізичне і психологічне напруження – стрес, який є набагато більш потужним, ніж стреси, які проживаються згодом у дорослому житті. Безпечний, стабільний, надійний час дитинства безповоротно минає. Підлітковий вік – це період, коли ще вчора малюк, а сьогодні вже доросла дитина вступає в новий етап свого життя. На підлітка лягає відповідальність за свої вчинки, за своє життя. Підлітковому віку притаманні цілий ряд проблем та величезні можливості для подальшого розвитку. Для підлітків характерна імпульсивність, нестійкість, занижена самооцінка, розважливості і цинізм в романтичних стосунках, бажання усамітнення.

Кожне покоління підлітків відрізняється одне від одного. Сучасні підлітки занурені в телевізійні шоу, соціальні мережі та мобільні телефони. Їх робить такими соціокультурне середовище, в якому вони ростуть. Сучасні підлітки більш поінформовані, про все чули, у них широкий кругозір. Однак ці знання не глибокі. Більшість з них мало читає, вони ростуть перед миготливими картинками телевізора, і не готові до поглибленого розуміння предметів. У сучасної молоді кліпове мислення. Хочуть відразу отримати яскраву картинку, коротку інформацію, не вдаючись у подробиці.

Прискорений розвиток сучасних дітей не тільки не скасовує характерних для підліткового віку протиріч, але навіть, навпаки, поглиблює деякі з них.

Збільшення потоку інформації, поглиблене вивчення точних наук в школі багато в чому сприяє прискоренню розумового розвитку сучасних підлітків. Це прискорення часом набуває односторонній характер і веде до ослаблення емоційної сфери дитини. Емоційна сфера, як відомо, найтіснішим чином пов'язана з областю моральних і

естетичних почуттів. Саме нерозвиненість сфери почуттів дуже часто супроводжує серйозні порушення підлітками етичних норм.

При існуючих засобах масової інформації нинішній підліток багато що може почути, побачити, дізнатися. Однак в силу обмеженості його реального життєвого досвіду, недостатній сформованості багатьох моральних принципів і оцінок, далеко не все сприйняте їм стає фактом його свідомості, набуває особистісного сенсу. А без цього, як стверджують психологи, немає і щирого пізнання. Зате за таких умов виникає можливість ілюзорного знання, поверхневих суджень. Більше того, підліток багато приймає в готовому вигляді, привласнює чужі думки і судження (часто не віддаючи собі в цьому звіту) і починає користуватися ними як своїми.

Подібна «свобода» дитячих суджень породжує у деяких дорослих невинуваті ілюзії з приводу можливостей і справжніх запитів сучасного підлітка, якому, нібито, доступно та цікаво все те, що він нарівні з дорослими бачив в кіно, по телебаченню та соціальних мережах та провокує зростання негативних соціальних явищ в підлітковому середовищі. За останні роки різко зросла молодіжна злочинність, особливо злочинність підлітків, які страждають алкоголізмом, наркоманією, тютюнопалінням, розвинена ігрова та комп'ютерна залежність, тощо. Наявність таких залежностей перешкоджає гармонійному розвитку особистості, свідомому вибору життєвого шляху, друзів, професії, усвідомлення сенсу життя, значно знижує їх соціальну активність, гальмує психічний і соціальний розвиток, підвищує ризик виникнення психічних захворювань, девіантної поведінки, правопорушень. Як вистояти підліткам в сучасному соціумі? Який обрати шлях? Перед підлітком постійно стоїть проблема вибору, а вибір вже сам по собі – ситуація стресова. В результаті постійного стресу, накладеного на гормональні зміни в організмі, підлітку буває дуже важко володіти собою: він реагує дуже яскравими сплесками настрою на будь-які зовнішні події. Щоб дитина не розчарувалася у своєму виборі, йому потрібно допомогти, направити на шлях, потрібний саме для нього.

Змінити цю ситуацію може тільки впровадження нових ідей і підходів у діяльності всіх без виключення установ, які здійснюють роботу з підлітками. В профілактиці правопорушень неповнолітніх необхідно використовувати нові цікаві та привабливі для підлітків технології, багатофункціональні за своїми можливостями. Однією з таких технологій є дитячо-юнацька кіношкола. Кіно є сучасним

потужним інструментом соціальних перетворень. Унікальність методики кіно полягає в тому, що вона легко адаптується до тих цілей і завдань, які ми ставимо перед собою для профілактики негативних соціальних явищ серед дітей та підлітків, створенню адекватного інформаційного поля, що формує установку на неприйняття вживання психоактивних речовин, алкоголю і тютюну, формування стійкої життєвої позиції. Наш творчий колектив розробив мультимодальну програму, яка націлена на зміцнення інтелектуального, емоційного, соціального та фізичного здоров'я. Програма занять постійно корегується. Вона спрямована на:

- допомогу у становленні самосвідомості підлітка. Театральна педагогіка поєднується з елементами психодрами (Дж.Л. Морено). Через тренінгові заняття типу (етюди «Я» в запропонованих обставинах; завдання на виправдання тієї чи іншої поведінки, дії та тощо) можливо не тільки тренувати акторську техніку, але й виявляти та коригувати психодраматичними методами особистісні проблеми підлітка;

- розвиток емоційного інтелекту. За основу взята модель Дж. Мейєра та П. Селовейя. Завдання – розвинути здатність відслідковувати власні та чужі почуття та емоції, розрізняти їх, та використовувати емоційну інформацію для мислення та дії. Програма відповідно розділена на три основні блоки, які тісно взаємопов'язані між собою.

- освоєння пластичних можливостей підлітка (введення в театральні заняття елементів сценічного руху, пантоміми, танцю);

- знайомство з основами сценічної мови: артикуляційні вправи, вправи на правильне дихання, логіку мови;

- розвиток творчого мислення підлітка і закріплення театральних технологічних елементів в акторській майстерності («оцінка факту», «вага», «мобілізація» і т. д.);

- знайомство зі сценарієм як видом мистецтва;

- участь в головних та епізодичних ролях короткометражних фільмів.

Соціальна проблема, яка висвітлюється в сценарії короткометражного фільму, обговорюється і проживається разом творчою групою підлітків в процесі роботи над сценарієм та під час перегляду вже відзнятого матеріалу. Елементи декорацій, костюми, звукове і музичне оформлення визначаються всіма учасниками

знімального процесу. Склад акторської групи, розподіл ролей здійснюється за участю психолога.

Під час роботи над створенням короткометражного фільму психолог допомагає учасникам пережити складні моменти у взаємовідносинах, допомогти знайти вихід зі складної ситуації. Рішення проблем особистості за допомогою персонажу фільму безпечніше для підлітка. Створений на екрані образ зможе допомогти підлітку глибше розкритися, більше уваги приділити своїй внутрішній реабілітації, переглянути погляди, зробити переоцінку цінностей, знайти необхідний вихід, який часто вислизає в реальному житті.

Створення короткометражного фільму здатне підсилити емоційну і психологічну складову звернення до аудиторії і стати ефективним засобом, що дозволяє розглядати, у тому числі делікатні питання, особливо, якщо мова йде про підліткову і молодіжну аудиторію.

Унікальною особливістю кіно технології є керована дискусія, яка проходить після перегляду короткометражного фільму. Учасниками дискусії є підлітки і актори (теж підлітки, які брали участь у зйомках). Застосовується принцип рівний-рівному, який сприяє взаєморозумінню та довірі між акторами та глядачами. Ведучим дискусії є режисер короткометражного фільму та психолог, викладач розвитку емоційного інтелекту. Він задає питання, піднімає проблеми, направляє розмову в русло, що дозволяє глядачам відчувати, зрозуміти атмосферу сюжету, висловити свою думку про вчинки героїв, поділитися враженнями, дати поради персонажам, яким не вдалося вирішити свої труднощі на екрані. Ще один позитивний момент, можливість трансляції короткометражного фільму на різних медійних платформах та продовження обговорення в соціальних мережах, ютуб каналі, тощо.

Участь у зйомках соціальних короткометражних фільмів дозволяє задовольнити потреби підлітка в проживанні різних ролей, емоцій, отримати досвід подолання особистісних і соціальних проблем, сформувані своє ставлення, позицію, стати автором і актором власної стратегії поведінки в складній соціальній ситуації. На зйомках та під час репетицій ми заохочуємо підлітків до креативного підходу до реалізації сценарного задуму.

Соціальні короткометражні фільми є продуктивною формою впливу, яка дозволяє підтримати і відвести від небезпечної межі тих молодих людей, хто вагається і змушує задуматися тих, хто перебуває

за межею. Кінотехнологія має на меті формування усвідомленого позитивного ставлення до себе як до особистості, яка може вибирати і усвідомлено говорити «ні» спокусам підліткової субкультури, формує в учасників зйомок та глядачів здатність вести усвідомлений спосіб життя.

Учні, тренуючись у записи діалогів, монологів, ремарок, освоюють особливий стиль колективної роботи перед на камерою, а також отримують можливість передивитися, прослухати, оцінити та виправити свою роботу.

На етапах навчання, підготовки до зйомок короткометражного фільму та в процесі безпосередньо зйомок, діти вчаться взаємодіяти один з одним, стають більш комунікабельними, емоційно адаптованими до навколишньої дійсності. Навчаються мистецтву перевтілення, виготовлення атрибутів для виконання різних ролей, вчаться придумувати сюжети та сцени. Створювати по кадровий сценарій зйомок – як модель – розвитку, протікання та розв’язання конфліктної ситуації. Фантазія дітей знаходить потрібне русло, а реалізація задумів – почуття самозадоволення, потрібності і корисності справи, яку вони роблять. У підлітків формується моральна система цінностей, сприятлива емоційна сфера, настрій, виникає потреба для подальшого зростання. Цікава творча діяльність – відмінна ідея для організації вільного часу, коли кожен учасник зайнятий улюбленою справою.

Реалізуючи цей проект, ми отримали наступні результати:

- поліпшення психоемоційного стану особистості;
- підвищення адаптивних можливостей підлітків;
- підвищення культурного, творчого, інтелектуального рівня підлітків;
- соціалізація підлітків, навички роботи в колективі з закріпленням загального позитивного результату.

Ефективність технології створення короткометражних фільмів полягає в тому, що завдяки проживанню ситуації на екрані, ми формуємо стійку життєву позицію у неповнолітніх, розширюємо діапазон знань у підлітків, пропагуємо здоровий спосіб життя.

Проблеми підлітків в різних проявах існували у всі часи. Їм властиво ризикувати, грати в небезпечні ігри, так нехай це відбувається тільки на екрані.

С. Л. Мельничук,
кандидат психологічних наук, доцент
(м. Хмельницький)

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВІВ АГРЕСІЇ У ПІДЛІТКІВ ТА ЇЇ КОРЕКЦІЯ

Проблема агресивної поведінки особистості вже майже півстоліття є об'єктом досліджень у різних гуманітарних науках (психології, біології, соціології, екології). Зміни в суспільстві, які викликали соціальні конфлікти, зростання насильства, поставили феномен агресії в центр уваги психології.

Актуальність цього феномена в наш час обумовлюється наступними факторами. По-перше, сама по собі агресія у підлітковому віці вже є серйозною психолого-педагогічною проблемою, адже призводить до «екстремальних» явищ (кримінальна поведінка тощо). По-друге, різні форми третирування людини можуть призводити до цілої низки небезпечних наслідків, починаючи з академічної неуспішності й закінчуючи появою психологічних розладів. По-третє, явище агресії, яке було раніше проблемою переважно західних суспільств, в останні роки поширилось, на жаль, і в нашій країні [2].

Ми знову стикаємося з проблемою підвищення рівня агресивності, жорстокості, бездуховності, особливо серед молодого покоління. Агресія негативно впливає на розвиток підлітка, адже вона не тільки утруднює спілкування з однолітками, батьками, вчителями, навколишніми, а й призводить до зниження самооцінки, вживання наркотичних і алкогольних речовин, замкнутості, девіантної поведінки, відхилень в психічному розвитку і т. д.

Психологи розділяють комплекс демографічних, індивідуально-психологічних та соціально-психологічних факторів, які прямо чи опосередковано впливають на появу та особливості проявів агресії. Слід зазначити, що переважна більшість цих факторів збігається з уже відомими факторами агресивної поведінки (насильство в сім'ї, вплив асоціальних субкультур однолітків, характерологічні особливості тощо).

Одним із основних чинників набуття підлітком підвищеної агресивності вважаються недоліки сімейного виховання, спостереження за моделями агресивної поведінки інших у реальному

житті, на кіно- і телеекранах чи комп'ютерних іграх. Істотна роль у зародженні і формуванні готовності людини до агресії, а також у її реалізації відводиться і ситуативним чинникам, таким як підвищений шум, велике скупчення людей, неприємний запах та тіснота у приміщенні, дискомфорт, зазіхання на особистий простір, вороже соціальне середовище, біль, виникнення стресової ситуації, очікування помсти за власні агресивні дії, вживання алкоголю, сексуальне збудження та ін.

Як особистісні фактори, які зумовлюють підвищення рівня агресивності, розглядають: підвищену ворожість та подразливість, підвищений рівень тривожності та депресії, підвищену емоційну реактивність, негативну афективність, завищену самооцінку, певні особливості мотиваційної сфери, низький рівень розвитку інтелекту, антисоціальну спрямованість особистості, заздрісність, схильність приписувати оточуючим агресивні наміри тощо.

Серед чинників, які перешкоджають прояву агресивності, називають: можливість покарання за агресію, любов, дружні стосунки, а також такі особистісні якості як поміркованість, толерантність, завбачливість, безконфліктність, високий самоконтроль.

За даними дослідників, на процес розподілу ролей в агресивній ситуації впливають такі фактори: а) самооцінка власної поведінки в ситуаціях агресії; б) соціальне прийняття або неприйняття (ролі); в) соціальний статус. Також було виявлено, що існують гендерні відмінності у розподілі ролей в даних ситуаціях (чоловіки частіше виступають у ролі агресора, вони більше схильні до проявів агресії фізичного типу, а дівчата – до вербальної та соціальної) [3]. Тому необхідно проводити корекцію агресивної поведінки підлітків.

Корекційна робота з агресивними підлітками має свої особливості. На початкових етапах не рекомендуються групові форми. Не кажучи вже про практично неминучу негативну консолідацію підлітків в групі. Індивідуальна робота з підлітком є ефективнішою. З самого початку, паралельно, необхідно починати роботу з сім'єю. Після діагностики сімейних відносин і ступеня їх дисгармонії повинна слідувати психокорекційна робота як індивідуальна, так і групова. Але основний акцент слід робити на індивідуальній роботі з підлітком. Особливе місце в корекційній роботі слід приділяти формуванню кола інтересів підлітка на основі особливостей його характеру і здібностей. Необхідно прагнути до

максимального скорочення періоду вільного часу підлітка – «часу дозвільного існування і неробства» за рахунок залучення до занять, які позитивно формують особистість: спорт, музика, самоосвіта і т.д. Виходячи з того, що формування підлітків здійснюється в діяльності, а підліток прагне до самоствердження, до утвердження своєї позиції, як дорослий, серед дорослих, тому необхідно забезпечити включення підлітка в таку діяльність, яка лежить у сфері інтересів дорослих, але в той же час створює можливість самореалізуватися і самоствердити себе на рівні дорослих [1].

Д. І. Фельдштейн виділив соціально визнану і соціально схвальну діяльність. Психологічні особливості цієї діяльності полягають для підлітка в тому, що беручи участь в ній, він фактично залучається до справ суспільства, займають в ньому певне місце і утримує свою нову соціальну позицію серед дорослих і однолітків. У процесі цієї діяльності підліток визнається дорослим, як рівноправний член суспільства. Це створює оптимальні умови і для реалізації його потреб. Така діяльність надає підлітку можливість розвитку його самосвідомості, формує норми його життєдіяльності. Але методи і принципи такої діяльності вимагають значного коригування при включенні в неї підлітків, що відрізняються підвищеною агресивністю. Перш за все, необхідна організація системи розгорненої діяльності, що створює жорсткі умови і певний порядок дій і постійний контроль. За умови послідовності, поступовості залучення агресивних підлітків до різних видів соціально визнаної діяльності – трудової, спортивної, художньої, організаторської й інших, – важливо дотримуватись принципів суспільної оцінки, спадкоємності, чіткої побудови цієї діяльності [4].

Під час спілкування (в період корекційної роботи) з агресивними підлітками психолог, педагог повинні бути підкреслено стримані, терплячі, своїм виглядом показувати, що чудово розуміють внутрішній стан підлітка: адже, тероризуючи інших, він нерідко сам страждає від власної впертості, нестриманості. Навіть заподіявши біль іншому, втихомирив спалах свого гніву, він продовжує відчувати почуття прикрості, незадоволення. Доросла людина має відчувати внутрішні переживання підлітка, підказати йому, що буде важко впоратися власними силами, що психолог, педагоги, батьки, друзі – його союзники у вирішенні внутрішніх проблем. Підліток повинен відчувати, що його люблять, цінують, хочуть бачити більш стриманим, великодушним, який вміє володіти собою, що потрібно позбавлятися

від поганих вчинків. Педагоги, психологи працюючи з підлітками з підвищеною агресивністю, повинні бути уважними, прогнозувати їх дії, а також будувати свою роботу так, щоб всіляко допомагати підліткам в подоланні важкої для них ситуації.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бандура А. Уолтерс Р. Підліткова агресія / Пер. з англ. Ю. Брянцевої Б. Красовського. – М. : Квітень Прес, ЕКСМО-Прес, 2000.
2. Дроздов О. Ю. Соціально-психологічні фактори динаміки агресивної поведінки молоді : дис. ... канд. психол. наук ; 19.00.05. – Чернігів, 2003. – 225 с.
3. Дроздов О. Ю., Скок М. А. Проблеми агресивної поведінки особистості : навч. посіб. – Чернігів : ЧДПУ імені Т. Г. Шевченка, 2000. – 156 с.
4. Фельдштейн Д. І. Психологія розвитку людини як особистості. – М. : МПСИ, 2009.

В. В. Олійник,

кандидат педагогічних наук, доцент

(м. Хмельницький)

ПСИХОЛОГІЧНА СЛУЖБА СИСТЕМИ ОСВІТИ: СУЧАСНА ОЦІНКА

Нині у ході реформування освіти проблема психологічної служби освітньої установи є актуальною. Однією із складових освітньої галузі України є психологічна служба системи освіти. Про це зазначено в нормативному документі Національній доповіді про стан і перспективи розвитку освіти в Україні (2016). Вона суттєво впливає на навчально-виховний процес, покращує самопочуття і захищає психічне й соціальне здоров'я його учасників.

Психологічна служба освітньої установи ґрунтується на чотирьох аспектах: науковому, прикладному, практичному та організаційному. Кожний з цих аспектів має свою структуру.

Зазначимо, що провідними напрямками діяльності психологічної служби є: консультативно-методична допомога всім

учасникам навчально-виховного процесу; просвітницька робота з підвищення психологічної культури в навчальних закладах та у сім'ї; формування у вихованців, учнів, студентів орієнтації на здоровий спосіб життя та захист психічного здоров'я тощо [1, с. 154].

Виходячи із того, що гуманізація освіти передбачає поєднання гуманного ставлення до учасників освітніх процесів, насамперед до учнів, її складниками є:

1. Ретельне врахування вікових та індивідуально-психологічних властивостей учня. Воно має спрямовуватись на збереження і зміцнення його психологічного здоров'я. Критичними для психологічного здоров'я дитини є періоди різкого зростання труднощів, що йдуть від зовнішнього світу (наприклад, вступ до школи), та посилення складності, суперечності внутрішнього світу (у підлітковому віці). Потрібно уважно ставитися до внутрішнього світу дитини.

2. Сприяння особистісному розвитку учня, досягнення гармонізації цього розвитку. Потрібно забезпечувати єдність двох аспектів: екстенсивного – достатнє оволодіння різними сферами діяльності, різними сторонами взаємодії з навколишнім світом; інтенсивного – цілісність особистості, узгодженість її складових [1, с. 149].

У практичній діяльності психологи розробляють й експериментально апробовують систему занять зі школярами, де учнівська позиція формується як авторська, що забезпечує збереження і збагачення творчого потенціалу дитини. У роботі українських психологів показано інноваційні технології, зокрема включення до процесу навчання діалогів «учень – учень» і «учень – учитель» [1, с. 151].

У Національній доповіді про стан і перспективи розвитку освіти в Україні зазначено, що нові вироблені психологічною наукою знання сприяють удосконаленню освіти завдяки: а) збагаченню самої системи психологічних знань; б) здійснюванню психологами-практиками з опорою на такі знання у допомозі конкретним особам, групам, організаціям; в) удосконаленню за допомогою таких знань освітніх норм і технологій; г) відображенню цих знань у переконаннях і діяльності учасників освітніх процесів [1, с. 147].

Психологічна готовність дитини до шкільного навчання виступає для психолога базовою характеристикою при побудові прогнозу успішності її навчання і психічного розвитку в умовах

загальноосвітньої школи. Сучасна психологічна наука розуміє під цим терміном комплекс психічних якостей, необхідних дитині для успішного початку навчання у школі. Готовність передбачає позитивне ставлення до школи й до учіння (мотиваційну готовність), достатньо високий рівень довільності поведінки (вольову готовність), наявність певного запасу знань, умінь, навичок і розвитку пізнавальних здібностей (розумова готовність), а також сформованість якостей, які забезпечують встановлення продуктивних взаємин з дорослими та однолітками, входження в життя класної групи, виконання спільної діяльності. Прийнято виділяти готовність особистісну (мотиваційну, внутрішньо позиційну) й пізнавальну (інтелектуальну). Нині в Україні активно використовується «Методика психологічного обстеження та диференціації першокласників» у відповідності з їхньою готовністю до шкільного навчання (Ю. З. Гільбух, С. Л. Коробко, Л. О. Кондратенко) [2].

Складовими цього діагностичного комплексу є чотири субтести:

- фонематичного слуху;
- словника;
- копіювання складів;
- короткочасної пам'яті та умовиводів.

Основним завданням психологічної служби в системі освіти виступає формування готовності учнів до соціального й, зокрема, професійного самовизначення. Психологічний аспект професійного самовизначення людини пов'язаний із установами меж її професійної придатності. Під цим терміном у психології розуміють вірогіднісну характеристику, яка відображає можливості конкретної людини по оволодінню певною професійною діяльністю [2].

На сучасному етапі вітчизняна психологія здатна забезпечити науково обґрунтоване розв'язання різноманітних проблем діяльності суб'єктів освітнього простору як на теоретичному, так і практичному рівні.

Отже, напрям роботи шкільної психологічної служби зосереджується на психологічному патронажі інтелектуального й особистісного розвитку учнів, на забезпеченні психологічно доцільних умов організації педагогічного процесу через проведення психолого-просвітницької, консультаційної і розвивально-корекційної роботи з метою повноцінного соціального становлення індивідуального і групового суб'єктів навчально-виховного процесу.

Психодіагностична робота освітнього психолога полягає у виявленні причин девіантної поведінки учнів.

Список використаних джерел та літератури:

1. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / Нац. акад. пед. наук України; [редкол.: В. Г. Кремень (голова), В. І. Луговий (заст. голови), А. М. Гуржій (заст. голови), О. Я. Савченко (заст. голови)]; за заг. ред. В. Г. Кременя. – Київ : Педагогічна думка, 2016. – 448 с. – Бібліогр.: с. 21. – (До 25-річчя незалежності України).

2. Психологічна служба в системі освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://subject.com.ua/psychology/pedagog_psychology/60.html. – Назва з титул. екрану.

О. С. Олійник,
*кандидат економічних наук
(м. Кам'янець-Подільський)*

ПРОЯВ ПАТОХАРАКТЕРОЛОГІЧНОГО ТИПУ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПРИ ВИКЛАДАННІ ЕКОНОМІЧНИХ ДИСЦИПЛІН

В період сьогодення в Україні в умовах трансформаційних процесів, що зумовлюють загострення соціально-політичних та економічних проблем, супроводжуються блокуванням важливих життєвих потреб населення та наростанням невдоволення громадян своїми досягненнями і місцем у суспільстві. В результаті чого поширюються кризові тенденції в усіх сферах суспільного життя, що особливо негативно позначається на процесах розвитку підростаючого покоління. Тому, перед освітою постало завдання, з одного боку, пошуку способів зниження емоціогенного впливу на особистість соціальних негараздів, навчально-виховного процесу, з іншого боку, розвитку стресостійкості, емоційної саморегуляції, життєвої самореалізації молоді. Отже, викладачам необхідно, звернути увагу при викладанні дисциплін, в тому числі і економічних

на девіантну поведінку студентів, а особливо на патохарактерологічний її тип.

Патохарактерологічний тип девіантної поведінки – це поведінка, зумовлена патологічними змінами характеру, які сформувались у процесі виховання: розладами особистості, явно вираженими акцентуаціями характеру, невротичним розвитком особистості [1]. Найбільш характерні мотиви даного виду поведінки:

- прагнення до реалізації неадекватно завищеного рівня домагань;
- тенденція до домінування і володарювання;
- впертість;
- образливість;
- нетерплячість до протидії;
- схильність до самозвинувачення і пошуків приводів для розрядки афективного напруження;
- егоцентризм;
- жага визнання;
- завищена самооцінка;
- прагнення маніпулювати оточуючими і контролювати їх (оточення розглядається лише як засіб, що повинен служити задоволенню потреб даної людини).

Проблема чинників дисгармонійного психічного розвитку та порушень соціальної адаптації студентів, їх стан переживання нереалізованих намірів та незадоволених потреб, неконструктивне та негнучке реагування на події навколишнього світу, некомунікабельність, схильність зривати злість на оточуючих є основними проблемами, що їх характеризують, стверджує, В.В. Бойко]. Даний стан викликає неусвідомлювані механізми психологічного захисту, які порушують баланс у стосунках особистості з соціальним оточенням. Віковий аспект цієї проблеми вивчала Н.Ю. Максимова. Згідно з результатами її наукових досліджень, даний стан унеможливує задоволення потреб в самоповазі, схваленні значущими дорослими та однолітками, є одним з визначальних факторів формування соціально дезадаптованої поведінки студентів. Вчена виявила, що їхню схильність до скоєння асоціальних вчинків у певних фруструючих ситуаціях можуть зумовити акцентуації характеру.

Причина даної ситуації полягає у докорінній відмінності стереотипів мислення та світогляду послідовних генерацій, що

виховувались у різних соціально-економічних умовах, а також через затяжну політичну, економічну та соціальну кризу. В останні роки ситуація в Україні характеризується безперервно зростаючими вимогами та психологічним навантаженням на підростаюче покоління через дію різноманітних масових психогенних чинників. Це, у свою чергу, не змогло не торкнутись психічного здоров'я суспільства, не привести до збільшення у ньому поведінкових розладів, зокрема, хвороб залежності.

На нашу думку, визначальна роль в корекції девіантної поведінки належить соціальному контролю, в структурі якого дослідники виділяють три компоненти [2; 3]:

1. Людина, що здійснює певні вчинки.
2. Норма, виступаюча як критерій девіантності.
3. Група (або окремих індивід), що оцінює поведінку.

Відповідно цьому розділенню доцільне використання трьох способів запобігання і корекції девіантної поведінки в студентському середовищі, а саме:

1. Перший спосіб полягає в створенні оптимальних умов для правової і громадянської соціалізації студентів і має на увазі активізацію виховної і профілактичної роботи у ВНЗ. Пріоритетним напрямом даної роботи є створення системи профілактики різних видів девіантної поведінки, що включає цілісне забезпечення процесів соціалізації студентів, організацію їх дозвілля і «вторинної зайнятості», професійного самовизначення. Важливим аспектом тут виступає випереджаюча дія на виключення причин виникнення девіантності, за допомогою впливу на ціннісні орієнтації студентів. У зв'язку з цим актуальним представляється залучення студентської молоді до різних соціальних акцій, добродійних заходів, що дозволяють проявити кращі якості даної соціальної групи.

2. Другий спосіб запобігання і корекції девіантної поведінки в студентському середовищі пов'язано з вдосконаленням соціальних норм і санкцій у вищих навчальних закладах. Як правило, соціальний контроль тут здійснюється за допомогою «жорстких» інституційних форм (рейтинг успішності, ведення обліку відвідування) і припускає використання переважно негативних санкцій (догана, попередження про відрахування). В цілях вдосконалення соціального контролю, передбачається переорієнтовуватися з негативних санкцій на позитивні (матеріальне заохочення, подяка), які стимулюють інтерес

до навчання, сприяють розвитку самоконтролю і тим самим перешкоджають виникненню специфічних девіацій.

3. Третій спосіб припускає підвищення відповідальності всіх рівнів адміністрації ВНЗ. Це обумовлено специфікою діяльності адміністрації, яка встановлює багато норм і правил у ВНЗ, контролює їх дотримання, вводить санкції за їх невиконання. Зрештою ця структура стежить за рівнем викладання у ВНЗ, оцінює поведінку студентів і несе відповідальність за їх виховне, освітнє і культурне вдосконалення.

Таким чином, подолання девіацій в студентському середовищі, необхідно розглядати, як єдиний комплексний процес у ВНЗ (соціальний контроль), що включає оптимізацію виховної і профілактичної діяльності, вдосконалення соціальних норм і санкцій, розвиток самоконтролю студентів і підвищення відповідальності адміністрації.

Список використаних джерел та літератури:

1. Булах І.С. Психотехнологія корекції афекту неадекватності та дезадаптованості у підлітків : навч.-метод. посіб. / І. С. Булах, Л.Г.Семенча. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. – 96 с.

2. Психологічні особливості агресивної поведінки старшокласників та її корекція в процесі навчальної діяльності / Т.О. Ломова : дис ... канд. психол. наук: 19.00.07 ; Донецький нац. технічний ун-т. – Донецьк, 2009. – 277 с.

3. Шебанова С. Г. Профілактика та корекція агресивної поведінки студентів засобами тренінгу спілкування / С.Г. Шебанова : дис ... канд. психол. наук: 19.00.07 ; Херсонський держ. пед. ун-т. – Херсон, 2000. – 212 с.

О. В. Охман,
кандидат юридичних наук
(м. Хмельницький)

ПРО ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ТА ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ ДОТРИМАННЯ ПРАВОПОРЯДКУ В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ

Виправлення та ресоціалізація засуджених, як діяльність органів і установ покарань та інших учасників кримінально-виконавчого впливу на засудженого, а також свідоме сприйняття останнім такого впливу, по своїй суті хоча й передбачає проведення заходів по запобіганню вчиненню злочинів проте прямого закріплення як в Кримінально-виконавчому кодексі України, так і в інших нормативно-правових актах не визначено. Зокрема, як це впливає зі змісту ч.1 ст.6 Кримінально-виконавчого кодексу, виправлення засудженого – це процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки. У свою чергу, ресоціалізація – це свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства, повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві.

Потрапляючи до місць позбавлення волі, засуджений не має вибору і тому орієнтується на ті вимоги, які очікує. При цьому головним для нього є створення та збереження авторитету перед іншими особами, включаючи тих, які відбувають це покарання, так як це визначає його статус та ієрархічне становище. Саме заради збереження авторитету засуджені згоджуються порушувати офіційні норми та протидіяти адміністрації місць позбавлення волі. І цьому явищу є наукове пояснення, адже поведінка людини – це значною мірою поведінка групова. Тому процес соціалізації індивіда вміщує засвоєння ним переконань, цінностей, що існують в групі, в якій він знаходиться. Крім цього, людині необхідний емоційний контакт з іншими особами. Проте у звичайних умовах особа задовольняє емоційну потребу, контактуючи за власним бажанням, а у місцях позбавлення волі цей самий процес має примусовий характер.

Стаття 6 Кримінально-виконавчого кодексу України до засобів виправлення та ресоціалізації засуджених відносить: встановлений

порядок виконання і відбування покарання (режим), суспільно корисну працю, соціально-виховну роботу, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив. Саму статтю 6 Кримінально-виконавчого кодексу України законодавець називає «Виправлення і ресоціалізація засуджених та їх основні засоби».

Перший засіб – режим, тобто встановлений порядок виконання і відбування покарання. Він застосовується до усіх категорій засуджених, у тому числі і до тих, які відбувають покарання з випробуванням. Основні правові норми щодо режиму засуджених, які відбувають покарання, не пов'язані із позбавленням волі, закріплені у КВК України та Інструкції про порядок виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та здійснення контролю щодо осіб, засуджених до таких покарань [1].

Наступний засіб – суспільно корисна праця. Вказуючи суспільно корисну працю як один із основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених, стаття 6 КВК, на жаль, не зазначає, що ця праця має бути оплачуваною, що призводить до певної прогалини у кримінально-виконавчому законодавстві.

Соціально-виховна робота як третій засіб виправлення та ресоціалізації засуджених. Соціально-виховна робота щодо осіб, які відбувають покарання з випробуванням, може проводитися у формі психологічного, правового та естетичного виховання шляхом проведення відповідних лекцій, бесід, тренінгів, семінарів тощо [2, с. 403].

Загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених – це такий засіб виправлення та ресоціалізації, який мав би застосовуватися працівниками інспекції до засуджених, які відбувають покарання, не пов'язані із позбавленням волі, особливо неповнолітніх, але, на жаль, інспектори не мають жодних правових важелів, щоб змусити навчатися цих засуджених.

Громадський вплив – це один із усіх засобів, який є найбільш ефективним для засуджених, які відбувають покарання, не пов'язані із позбавленням волі. Реалізувати зазначений засіб можливо у співпраці з релігійними об'єднаннями, громадськими організаціями та благодійними фондами. Кримінально-виконавча інспекція активно використовує потенціал державних та громадських організацій, які беруть участь у процесі виправлення та ресоціалізації засуджених до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі.

Усі засоби виправлення та ресоціалізації дуже тісно взаємопов'язані між собою та переплітаються під час усього строку відбування покарання засудженим. Прикрим залишається той факт, що для осіб, які відбувають покарання з випробуванням, немає чітко прописаного механізму ресоціалізації та виправлення, оскільки законодавець та пенітенціарна психологія наголошує на засуджених, які відбувають покарання у місцях позбавлення, чи обмеження волі.

Отже, слід констатувати, що по своїй соціально-правовій природі основні засоби виправлення і ресоціалізації засуджених формально не зорієнтовані на вирішення завдань, пов'язаних із запобіганням вчиненню злочинів та правопорушень як засудженими, так і іншими особами. Як у зв'язку з цим зауважила О. І. Богатирьова, форми кримінально-виконавчого права активно впливають на організацію та здійснення виправного впливу. Цей вплив, який сприяє виконанню покарання, також має регламентуватись правом, виходячи з того, що будь-яке покарання реалізується в суворо визначених межах [3, с. 151]. У той самий час варто зробити й інший висновок, а саме: якщо керуватись тим, що закріплені в законі мета і завдання кримінально-виконавчого законодавства України мають чітко виражений діалектичний характер, то можна стверджувати, що процес виконання та відбування покарання і основні засоби виправлення та ресоціалізації засуджених у тій чи іншій мірі об'єктивно вимушені використовуватися в адміністративній діяльності персоналу органів та установ виконання покарань і учасників кримінально-виконавчої діяльності, що спрямована на вирішення у тому числі й завдань по запобігання злочинам і правопорушенням.

Таким чином, дотримання правопорядку в установах виконання покарань можливо лише при виконанні профілактичних заходів та основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених як персоналом установ виконання покарань, так і самими засудженими.

Список використаних джерел та літератури:

1. Інструкція про порядок виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та здійснення контролю щодо осіб, засуджених до таких покарань: затверджена наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань, Міністерства внутрішніх справ України від 19.12.2003 р. № 270/1560.

2. Кримінально-виконавче право України : підруч. / [О.М. Джужа, І.Г. Богатирьов, О.Г. Колб та ін.]; за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О.М. Джужа. – К. : Атіка, 2010. – 752 с.

3. Богатирьова О. І. Проблемні питання застосування засобів виправлення та ресоціалізації до засуджених, які перебувають на обліку в кримінально-виконавчій інспекції / О. І. Богатирьова // Зб. наук. пр. Ірпінської фінансово-юридичної академії (економіка, право). – 2015. – Вип. 2. – С. 149-153.

В. О. Парандій,
кандидат історичних наук, доцент
(м. Хмельницький)

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА МОЛОДІ: ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ

На сучасному етапі проблема девіантної поведінки молоді є актуальною. Внаслідок відхилень від нормальної поведінки відбувається руйнація спокійного укладу життєдіяльності. Молодь є найактивнішим психологічним суб'єктом і тому прояви соціально неприйнятної поведінки найвиразнішим чином проявляються саме в них. У цьому віці, коли не сформований стійкий світогляд, особистості найбільш піддаються зовнішньому впливу. Сприймаючи інтереси, погляди оточуючих, вони обирають, вбирають в себе і в подальшому керуються ними. З розвитком девіантної поведінки у молоді все більше знижуються позитивні почуття і вона може стати резервом для майбутньої злочинності [1].

Психологи виділяють такі основні види девіантної поведінки:

1. Деструктивна поведінка, що заподіює шкоду тільки самій особистості і не відповідає загальноприйнятим соціально-моральним нормам.

2. Асоціальна поведінка, що заподіює шкоду особистості і соціальним спільнотам (сім'я, компанія друзів, сусіди) і проявляється в алкоголізмі, наркоманії, самогубстві та ін.

3. Протиправна поведінка, що представляє собою порушення як моральних, так і правових норм і виражається в крадіжках, убивствах та інших злочинах [1].

Девіантна поведінка може виражатися у формі:

- а) вчинку (вдарити людину по обличчю);
- б) діяльності (постійне заняття вимаганням);
- в) способу життя (злочинний спосіб життя).

Можна виділити такі різновиди девіантної поведінки:

– Злочинність – найбільш небезпечне відхилення від соціальних норм, набуває особливого поширення в молодіжному середовищі.

– Пияцтво та алкоголізм набули значного поширення серед молоді.

– Самогубства, рівень вчинення яких, підвищується в період економічних і соціальних криз. Різкі зміни в суспільстві призводять до зниження адаптивних можливостей людини. Підлітки та молоді люди здійснюють самогубства через непорозуміння, конфліктів у сім'ї, нещасливе кохання тощо. Багато самогубств пов'язані з асоціальною поведінкою особистості (наркоманією, алкоголізмом, проституцією та ін.) [2].

Розрізняють такі причини виникнення девіантної поведінки:

Соціально-економічні – зниження життєвого рівня населення; майнове розшарування суспільства; безробіття; доступність алкоголю чи тютюну та ін.

Соціально-педагогічні – розпад сімейних стосунків; конфліктний та асоціальний стиль виховання; проблемні стосунки з учителями, адміністрацією школи; низький соціальний статус дитини в колективі; неорганізована позашкільна зайнятість.

Соціально-культурні – зниження морально-етичного рівня населення; поширення кримінальної субкультури; збільшення впливу неформальних асоціальних груп; пропаганда та реклама ЗМІ «західних» та «богемних» стереотипів поведінки.

Психологічні – інфантилізм; реакція групування (як психологічний захист); емоційно-вольові розлади (підвищений рівень тривожності); потреба вийти із стресової ситуації; задоволення почуття цікавості.

Біологічні – вроджені психопатії; наслідки спадковості; порушення роботи гормональної та ферментативної системи організму; мозкові дисфункції внаслідок враження головного мозку; ускладнення після тяжкої хвороби або перенесеної травми [2].

Отже, причини девіантної поведінки окремої людини особливі, їх необхідно досліджувати у кожному конкретному випадку спеціалістами.

Список використаних джерел та літератури:

1. Девіантна поведінка молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ua-referat.com/Девіантна_поведінка_молоді. – Назва з титул. екрану.

2. Причини відхилень поведінки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://opmpk.at.ua/publ/deviantna_povedinka_prichini_vi_niknennja_ta_formi_projavu/1-1-0-4. – Назва з титул. екрану.

І. О. Рашина,
викладач
(м. Хмельницький)

ПРОФІЛАКТИКА ВІДХИЛЕНЬ У ПОВЕДІНЦІ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Соціально-економічний розвиток та євроінтеграційні процеси в Україні потребують формування свідомої особистості, яка здатна контролювати власну поведінку, відчувати відповідальність за її наслідки, задовольняти потреби в межах правових норм. Найбільші можливості для реалізації цих завдань має цілеспрямована, чітко структурована профілактика відхилень у поведінці, яка повинна здійснюватися серед усіх категорій населення, зокрема й дітей молодшого шкільного віку.

Про актуальність здійснення профілактики правопорушень неповнолітніх наголошується у Концепції превентивного виховання дітей і молоді. Говориться, що профілактична робота має проводитися з усіма дітьми з метою попередження відхилень у поведінці, а особливо з тими, хто перебуває у несприятливих умовах виховання і вже характеризується негативною поведінкою, а також із тими, хто став на шлях неправомірної поведінки [3].

Прояви порушень поведінки дітей молодшого шкільного віку залежать від багатьох чинників, а саме: сімейного виховання, стилю керівництва діяльністю дитини, ставлення дорослих до дитини та її

проблем. Крім того, стимулювати або провокувати виникнення відхилень у поведінці дітей можуть такі фактори, як: гностичні можливості дитини, рівень розвитку її моральності, а також те, що вона не знає, як себе вести, у неї не вистачає знань про правильну поведінку, умінь поводитися в соціальному середовищі.

Крім того, проблема збільшення кількості дітей молодшого шкільного віку з порушеннями у поведінці обумовлена недостатнім рівнем здійснення профілактики негативних проявів у їх поведінці, що часто викликано формальністю профілактичної діяльності, неврахуванням суб'єкт-суб'єктних відносин учасників освітньо-виховного процесу.

Обґрунтуванню і висвітленню проблеми порушення поведінки серед дітей присвячені дослідження О.В. Безпалько, А.Й. Капської, Р.Г. Новгородського, В.М. Оржеховської, Н.П. Пихтіної, О.В. Потапової та ін. Багатоаспектність феномена профілактики правопорушень серед учнів, їх причини з'ясовано у наукових працях І.В. Козубовської, В.М. Оржеховської, А.О. Полянничко та ін. Різні аспекти проблеми профілактики правопорушень дітей молодшого шкільного віку відображені у працях О.І. Данченко (профілактика девіантної поведінки), Т.Є. Федорченко (рання профілактика девіантної поведінки) та О.В. Шарапової (педагогічні умови корекції девіантної поведінки).

Неправильна поведінка молодших школярів – це тривожний сигнал для дорослих, її не можна ігнорувати, сподіваючись, що вона сама по собі відійде, варто контролювати такі прояви і використовувати різні методи і прийоми, щоб дитина адекватно поводи́ла себе в певній ситуації. Проте, на жаль, на практиці окремі вчителі початкових класів не компетентні з цього питання, не знають, не вміють, не можуть, а іноді й не хочуть застосувати різних заходів щодо профілактики відхилень у поведінці дітей, вважаючи це обов'язком психологів школи або батьків.

Для дітей з негативними проявами у поведінці характерні агресивність, тривожність, неадекватна самооцінка, деприваційні стани. Часто свої прагнення вони можуть задовольняти неправомірним шляхом, оскільки у них відсутнє критичне ставлення до неправомірних вчинків, а також властиві адиктивні потяги. Завдання початкової школи – запобігти такому явищу, виявити педагогічні умови та напрями профілактики відхилень у поведінці дітей молодшого шкільного віку, зокрема у позаурочний час.

Незважаючи на значні досягнення у вивченні даної проблеми, практика свідчить про те, що сьогодні необхідно активізувати пошук нових ефективних шляхів і засобів попередження відхилень у поведінці серед дітей. У той же час недостатньо обґрунтованими і дослідженими залишаються напрями педагогічної профілактики відхилень у поведінці молодших школярів.

Одним із розповсюджених негативних явищ у школі, що викликає з боку педагогів, батьків і громадськості особливу тривогу, – це формування та розвиток поведінки серед учнів, яка відхиляється від прийнятих у суспільстві освітньо-виховних і морально-правових норм. Саме тому одним із важливих завдань початкової школи постало – запобігти такому явищу, виявити напрями профілактичної роботи вчителя початкових класів щодо запобігання відхилень у поведінці учнів.

Теоретичний аналіз наукової літератури з проблеми дослідження дав змогу визначити сутність основних дефініцій дослідження «негативні прояви у поведінці», «відхилення у поведінці», «девіантна поведінка», «важковиховуваність»; виділити низку поглядів щодо відхилень у поведінці молодших школярів та інтерпретувати їх як вчинки, дії дітей, які не відповідають нормам, прийнятим у суспільстві (відхилення у діяльності, спілкуванні, навчанні учнів).

Дослідники в галузі психології визначають негативні прояви у поведінці як спеціальний засіб, психологічний захист, у ситуаціях аномалій психічного розвитку. Психологічною основою негативних реакцій у всіх випадках є незадоволення якихось надзвичайно істотних для дитини потреб соціального характеру: потреби у спілкуванні, схваленні, пошані, емоційному контакті із значущим іншим.

Відхилення в поведінці (девіації) – це такі дії, які не відповідають нормам, прийнятим у суспільстві (відхилення в діяльності, спілкуванні, навчанні дітей) [1, с. 19]. В. Лозова, Г. Троцько визначають, що норми поведінки знаходять вияв у ставленні до народу, Батьківщини, національної культури, народних звичаїв; праці, національного багатства, природи; людей, всього живого; людини до самої себе [4, с. 38-39].

Девіантна (поведінка, що відхиляється) поведінка – це поведінка, що порушує соціальні норми певного суспільства [2, с. 17]. Вона виражається у вчинках, діях (або бездіяльності) як окремих

індивідів, так і соціальних груп, що відступають від встановлених законодавчо або сформованих в конкретному соціумі загальноприйнятих норм, правил, принципів, зразків поведінки, звичаїв, традицій. Девіантною називають поведінку, яка не відповідає нормам і ролям.

Профілактика – формування конкретного морального почуття відповідальності шляхом комплексного цілеспрямованого впливу на свідомість, почуття, волю учнів з метою вироблення їх імунітету до негативних впливів оточуючого середовища. Варто відзначити, що особливу роль при дослідженні профілактики відхилень у поведінці молодших школярів відведено ранній профілактиці. До принципів профілактичної діяльності віднесено: орієнтацію на позитив у поведінці та характері дитини; соціальну адекватність виховання; індивідуалізацію виховання дітей з передумовами до формування та розвитку девіантної поведінки; соціальне загартовування.

Аналізуючи виховні функції, нами виокремлено такі їх складові: оволодіння знаннями, нормами, правилами поведінки; формування почуттів, які сприяють трансформації певних дій особистості із сфери розумового сприймання у сферу емоційних переживань; формування переконань, умінь і навичок поведінки, які потребують поступовості, систематичності вправління, посиленості, доцільності визначених вимог, їх відповідності рівню розвитку учнів, пов'язані з активною діяльністю дитини в реальній ситуації.

Варто зазначити, що зміст, форми і методи, які використовуються учителями початкових класів у процесі виховної діяльності, не забезпечують виконання школою соціального замовлення; відсутністю у навчально-виховному процесі сучасних інноваційних виховних технологій профілактики девіантної поведінки учнів; низьким рівнем підготовки вчителів до здійснення системної профілактичної діяльності; формальний характер взаємодії вчителя початкових класів із батьками учнів, психологом школи щодо попередження негативних проявів у поведінці молодших школярів у позаурочний час. Показано, що існує необхідність учителю початкових класів у позаурочний час здійснювати профілактичну роботу щодо попередження відхилень у поведінці учнів, доцільно спрямовувати роботу передусім на повідомлення дітям того мінімуму знань про морально-етичні норми й правила поведінки, котрі вони повинні в цьому віці засвоїти, а також на створення таких умов

діяльності дітей, за яких вони могли б успішно застосовувати знання на практиці.

Узагальнюючи дослідження багатьох науковців, можна виділити наступні напрями профілактичної роботи вчителя початкових класів щодо запобігання відхилень у поведінці дітей: виховання культури поведінки молодших школярів як превентивна основа попередження негативних проявів у поведінці; створення в класі середовища, що перешкоджає девіантній поведінці учнів; інформаційно-просвітницька робота вчителя початкових класів з батьками учнів.

Задля профілактики відхилень у поведінці молодших школярів, вчителям рекомендовано використовувати наступні форми роботи: тестування, вправи-тренінги, ведення щоденників, бесіди, індивідуальну роботу, години спілкування, спортивні свята, клуб запитань і відповідей, конкурси малюнків, колективні проекти, ігри-тренінги, написання творів, уроки культури (ввічливості), сюжетно-рольові ігри, лицарські турніри, інсценізації, заочні мандрівки, родинні свята, дні здоров'я, зустрічі з лікарем, бібліотекарем, психологом школи). При використанні таких форм роботи, доцільно використовувати такі методи і прийоми роботи з дітьми молодшого шкільного віку (ігрові ситуації, колективні творчі ігри, малювання знаків «заборони» та «дозволу» певних видів поведінки, написання казок, мозкова атака та ін.), які сприяють формуванню культури та дисциплінованості в учнів.

Особливу роль учитель початкових класів повинен відводити взаємодії з батьками. Суть цієї взаємодії полягає в організації спеціальної підготовки дорослих членів сім'ї до виконання виховної функції, зокрема профілактики відхилень у поведінці дітей, формування культури поведінки, дисциплінованості в них, що зумовлює вибір напрямів роботи. Серед них доцільно визначити педагогічну допомогу з актуалізації та реалізації виховних можливостей сім'ї; педагогічну допомогу в подоланні кризових явищ у взаєминах батьків і дітей; педагогічну роботу з формування культури поведінки у молодших школярів. З цією метою рекомендуємо скласти орієнтовний навчально-тематичний план роботи з батьками учнів щодо профілактики відхилень у поведінці дітей та проведено лекції, семінари. Домінуючими у профілактичній роботі вчителя початкових класів із батьками визначено методи інформування, переконання, наочності тощо.

Розвиток особистості молодших школярів можливий лише у демократичному середовищі, яке дозволяє дитині реалізувати потенційні можливості, творчі здібності. Саме тому, створення сприятливого мікроклімату в класі, встановлення гуманні відносини з учнями та їх батьками – одна із умов профілактики відхилень у їх поведінці

Цілком природно, що дана стаття не вичерпує всіх аспектів проблеми профілактики відхилень у поведінки молодших школярів. Подальшого дослідження потребують такі її питання: взаємодія вчителя початкових класів і шкільного психолога, соціального педагога щодо профілактики відхилень у поведінці молодших школярів; підготовка майбутніх учителів початкових класів до організації профілактики відхилень у поведінці молодших школярів.

Список використаних джерел та літератури:

1. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка / О. В. Безпалько. – К. : Академвидав, 2013. – 312 с.
2. Большой толковый психологический словарь / Артур Ребер ; [пер. с англ.]. – Т. 1 (А-О). – АСТ, Вече, 2003. – 592 с.
3. Концепція превентивного виховання дітей і молоді // Учитель. – 2000. – № 1-3.
4. Лозова В. І. Теоретичні основи виховання і навчання : навч. посіб. / В. І. Лозова, Г. В. Троцько. – Харків : «ОВС», 2002. – 400 с.

С. І. Тафінцева,
*кандидат педагогічних наук
(м. Хмельницький)*

ПІСОЧНА ПСИХОТЕРАПІЯ У РОБОТІ ІЗ СОЦІАЛЬНО-ДЕПРИВОВАНИМИ ДІТЬМИ

Активність життєвої позиції, розвиток особистого потенціалу, формування здатності до самостійного цілепокладання та способів його реалізації визначено як основні орієнтири соціального становлення підростаючого покоління. Розвиток означених якостей створює сприятливі умови для успішної адаптації дітей до змінних

умов життя. Основною перешкодою для самореалізації особистості у соціальному середовищі може стати соціальна депривація.

Крисько В. визначає депривацію як психічний стан людини, який виникає у результаті довготривалого обмеження її можливостей у задоволенні основних потреб [5, с. 244]. Енциклопедія освіти розширює зміст депривації через втрату особистістю можливості задоволення тих чи інших потреб або позбавлення її якогось бажаного об'єкта чи людини, що сприяють задоволенню цих потреб [3, с. 168].

Прогресуючі впливи нестабільних соціально-психологічних, культурних, політико-економічних факторів нерозривно пов'язані із явищем депривації, зокрема у дитячому віці.

У психолого-педагогічній літературі виділено такі види депривації у дитячому віці:

- сенсорна або стимульна (неможливість задовольнити потребу у враженнях);
- когнітивна (відсутність можливості ефективно та раціонально пізнавати оточуючий світ);
- емоційна (обмежені можливості у встановленні емоційних зв'язків або їх розрив);
- соціальна (обмеження можливості виконувати/реалізовувати власну соціальну роль внаслідок соціальної ізоляції) [1; 2; 3].

Соціальна депривація розглядається як соціально-психологічне явище, що зумовлене негативними тенденціями виховання та соціалізації дітей у сучасній соціокультурній ситуації та представляє собою початковий етап дезадаптації дітей [1].

Для дітей, які зазнали деприваційного впливу, характерні:

- відсутність здатності до емпатії, глибоких емоційних переживань;
- байдужість до почуттів інших людей в поєднанні з нездатністю встановлювати емоційні відносини;
- відсутність почуття провини за соціальні наслідки своїх вчинків;
- прагнення до отримання елементарного задоволення без певних вольових зусиль та праці;
- підвищена схильність до впливу дорослих правопорушників або групового впливу;
- відсутність інтересу до пізнавальної діяльності, що обумовлено сімейною та педагогічною занедбаністю;

- нестійкий настрій зі схильністю до дратівливості, конфліктів;
- схильність до індивідуальної і особливо групової жорстокості;
- індиферентне або зневажливе ставлення до загальнолюдських цінностей;
- соціально-правовий нігілізм, засвоєння навичок асоціальної поведінки;
- виражене почуття правомірності своєї асоціальної поведінки і прагнення до її виправдання або звинувачення оточуючих в її наслідки [2, с. 40].

Психологічний та соціальний аналіз дозволяють виділити наступні ознаки порушень у дітей при соціальній депривації:

- зниження комунікативної активності;
- відсутність мотивації досягнень у самореалізації та ствердженні;
- неможливість/небажання до групової інтеграції;
- зниження/зникнення соціальної активності;
- зниження цінності сумісної діяльності;
- низький рівень морально-вольової готовності до самостійного життя;
- порушення процесу професійного та соціального самовизначення;
- специфічне світосприйняття та світовідчуття та ін. (рис. 1).

Практичний психолог у своїй професійній діяльності має можливість використовувати різноманітні методи психологічної допомоги соціально депривованим дітям в рамках як індивідуального підходу, так і групового.

Зокрема, у роботі із зазначеною категорією дітей фахівці використовують методи та техніки арт-терапії, казкотерапії, театротерапії, ігрової терапії тощо. Окрема увага приділена такому напрямку арт-терапія як пісочна терапія.

Особливості використання пісочної терапії представлено у працях Ш. Бюллер, Т. Грабенко, Т.Зінкевич-Євстігнєвої, Д. Калф, Н.Сакович, І. Стрий, О. Тараріної, Р.Ткач,К. Юнга та ін.

Пісочна терапія передбачає глибину роботу із людськими почуттями, надає можливість проаналізувати різноманітність стратегій поведінки, відкриває доступ до затиснутих станів, актуалізує творчість та дослідницький інтерес [7, с. 118].

Порушення процесу професійного та соціального самовизначення

Суб'єктивна оцінка особою власних індивідуальних особливостей, неадекватне зіставлення своїх професійних, особистісних якостей та можливостей з вимогами, необхідним для оволодіння конкретною професією та успішною інтеграцією у соціум.

Специфічне світосприйняття та світовідчуття

Цьому розуміння та усвідомлення оточуючого світу, людства, суспільства, цінності свого життя та відношення до них, сприймання соціального буття та відношення до нього, розуміння та прийняття необхідності самореалізації та самоствердження у житті та суспільстві.

Зниження комунікативної активності

Товарицтво, дружескість, відкритість, гуманістичність, справедливості, порядність, чесність, емпатичність, чутливість до чужої біди, альтруїстичність та ін.

Відсутність мотивації досягнень у самореалізації та ствердженні

До чого прагне особистість, чого вона хоче, які потреби прагне задовільнити, що її особливо цікавить, чи прагне досягнути вершини своїх можливостей - це головні показники прояву соціально-психологічного порушення особистості.

Неможливість/небажання до групової інтеграції

Або соціальна інтегрованість особистості її соціально-психологічна особливості, яка характеризує особистість як члена суспільства.

Зниження/зникнення соціальної активності

У цій характеристиці представлено головне джерело суб'єктивності соціальних стосунків - їх залежність від самої особистості.

Зниження цінності сумісної діяльності

Відсутність співпадання у особистості як члена групи орієнтації на соціальні цінності сумісної діяльності. Невміння організовувати взаємини і спільну діяльність з іншими людьми проявляється у неузгодженості власних та суспільних інтересів.

Низький рівень морально-вольової готовності до самостійного життя

Схильність до конформізму, невпевненість у собі, відсутність адекватного уявлення про реальність життя, неможливість адаптуватися до соціальних ситуацій, труднощі у спідкуванні.

Рис. 1. Ознаки порушень у дітей при соціальній депривації

Гра з піском формує у людини особливе світосприйняття, яке звільнене від буденності, стереотипів, відчуття нереалізованості. Використання піску та мініатюрних фігур наближає до особистості її внутрішній світ, щоб уважно його роздивитися: зрозуміти свої бажання, розібратися із спогадами, відкрити ресурси внутрішньої сили, знайти слабкі місця, побачити краще рішення складної ситуації. У результаті взаємодії із піском людина отримує досвід оволодіння собою та конструктивної взаємодії із оточуючим світом [4, с. 13-14].

Тараріна О. пропонує інтегративне визначення пісочної терапії як пряму арт-терапії, який передбачає використання ресурсів піску, простору та фігур для здійснення психологічної допомоги клієнту [6, с. 13-14].

Роботу із соціально-депривованими дітьми доцільно розпочати із знайомства із піском. Запропонувати зручно розташуватися біля пісочниці, покласти руки на пісок, заплющити очі і уявити собі, що з кожним подихом відходять страх, переживання, тривога, напруга тощо; порухати долонями по піску, зарити їх. Таким чином дитина починає освоювати простір пісочниці, може почати малювати різноманітні візерунки.

Після цього можна запропонувати обрати предмети із полиць, які привертають увагу, та з їх допомогою створити у пісочниці картину свого світу. Коли робота завершена, пропонується ще раз уважно оглянути пісочну картину. Чи є бажання щось змінити (додати, забрати, перебудувати)? Правильний підхід до бесіди допомагає дитині пережити негативні емоції/почуття, побачити позитивний вихід із ситуації.

Під час сеансу доцільно вести протокол спостереження за дитиною:

- бере всі іграшки та предмета підряд – їй важливо пропрацювати свою внутрішню напругу;
- буде лише добрий чи лише небезпечний світ – бачить у житті лише одну сторону;
- часто поглядає на психолога, перестає працювати – чекає допомоги, схвалення своїх дій;
- соромиться, не може працювати при спостерігачеві – у житті багато контролю.

Прикладами технік та вправ пісочної терапії, які можна використовувати із соціально-депривованими дітьми є «Групова взаємодія», «Укріплення довіри в групі», «Техніки для розвитку

рольової поведінки та характеру», «Тематично орієнтований світ», «Перепроєктування життя», «Паралельні світи» та ін.

Таким чином, використання пісочної терапії у роботі із соціально-депривованими дітьми створює сприятливі можливості для їх самовираження, підвищує інтерес до оточуючої дійсності, покращує процес їх соціалізації.

Список використаних джерел та літератури:

1. Большой психологический словарь / Под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. – М. : Прайм-Еврознак, 2009. – 816 с.
2. Галюкова М. Детская депривация как фактор насилия в современном обществе / М. Галюкова // Alma mater. Вест. высш. шк. – № 9. – 2006. – С. 40.
3. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; гол. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
4. Зинкевич-Евстигнеева Т. Д. Чудеса на песке. Практикум по песочной терапии / Т. Д. Зинкевич-Евстигнеева, Т. М. Грабенко. – СПб. : Речь, 2010. – 340 с.
5. Крысько В. Г. Общая психология в схемах и комментариях / Владимир Гаврилович Крысько. – СПб. : Питер, 2006. – 254 с.
6. Тарарина Е. Песочна терапия : матер. І Междунар. науч.-практ. конф. «Теория и практика песочной терапии в работе с разными категориями населения» / Елена Тарарина. – 2017.
7. Тарарина Е. Практикум по арт-терапии: шкатулка мастера : науч.-метод. пособ. / Елена Тарарина. – К. : АСТАМИР-В, 2016. – 224 с.

О. Ю. Чевська,
практичний психолог
(м. Хмельницький)

АГРЕСІЯ ЯК ФОРМА ПРОЯВУ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У МОЛОДІ ТА ПІДЛІТКІВ

Постановка проблеми. Молодь в усі часи була передовою, рушійною складовою суспільства. В наш час становлення державності, збереження цілісності України, вклад молоді у розбудову та захист країни є неоціненним та величним. Не забудемо героїв Небесної сотні, більшість з яких була молодого віку, їх подвиг і відвагу.

Але разом з вчинками та поведінкою, що є зразком етичних та моральних норм, багато проявів девіантної поведінки молоді, котра є не просто недопустимою але й часто карається юридично. Вона виражається в вандалізмі, крадійстві, суїцидній поведінці, в адиктивній поведінці: це і ігроманія, і вживання хімічних речовин, алкогольної та тютюнової залежності, але найбільш розповсюдженою є агресивна поведінка. Як вид девіантної поведінки: від звичайної вербальної агресії, до випадків жорсткого булінгу з груповим побиттям, агресія стала домінуючим видом негативного відношення до оточуючих.

Факторів, які формують такий тип поведінки чимало. Всі вони заслуговують на досконале вивчення і дослідження. Дослідивши природу агресивної поведінки молоді, як форми девіантної поведінки, ми зможемо більш якісно забезпечити її профілактику та корекцію в освітніх закладах, надати допомогу сім'ям у вихованні важковиховуваних підлітків, і в цьому одна з задач психологів та педагогів.

Мета статті. Проблема девіантної поведінки молоді та підлітків в останні роки набуло масовий характер. Ця проблема стала центром уваги психологів, педагогів, соціологів, працівників правоохоронних органів.

Агресивна поведінка, як форма прояву девіантної поведінки, розуміється як порушення соціальних норм, втілює сьогодні найбільш небезпечні для країни руйнівні тенденції. Якщо підліткова агресія сприймається людьми як «хвороба росту», то агресія молодих людей від 16 вже не те що дивує, а сприймається як психологічна патологія.

Тому, психологічні механізми агресивної поведінки молоді не викликають питання в актуальності і важливості поставлених завдань формування гармонійної особистості, гідного громадянина України.

Виклад основного матеріалу. Кожний вчинок людини, її поведінка оцінюється суспільством як така, що відповідає нормам, і така що їх порушує.

Змінюються часи, змінюються і соціальні норми, вони стали більш демократичними, те що раніше взагалі було недопустиме – наразі стало стандартним і звичайним. Це стосується одягу та манери вдягатися, музики, живопису, інтимних відношень молодих людей. Молодіжні субкультури, які раніше приймалися як виклик суспільству і агресивну поведінку, різні напрямлення рок-музики, авангардизькі течії живопису та інш. – відіграли позитивну роль у прогресивному розвитку людства. Такі відхилення від норми (девіації) трактуються як позитивні. Девіація як соціальне явище буває різноманітною, присутня в суспільстві будь-якого типу і притаманна кожній соціальній спільноті. Негативні девіації пов'язані з тим, що особистість не засвоює позитивного соціального досвіду, не може адаптуватись до моральних цінностей і норм поведінки, які відповідають вимогам суспільства, хоча й може досить добре знати ці норми.

Поведінка, що не відповідає загальноприйнятим нормам (психічного здоров'я, культури, моралі, права) називається девіантною поведінкою.

Девіантна поведінка може приймати безліч форм і має складну природу, зумовлену найрізноманітнішими чинниками, що перебувають у взаємодії та взаємовпливі.

Залежно від виду норми, яку порушує, з якою співставляються особливості поведінки та її негативних наслідків, виокремлюють такі види девіантної поведінки: антисоціальну (деліквентну і кримінальну), асоціальну (аморальну) та аутодеструктивну поведінку [1].

Деліквентна поведінка – різновид девіантної поведінки, сукупність протиправних вчинків та злочинів, які не відповідають формально зафіксованим соціальним та юридичним нормам.

Рахується, що передумовою деліквентної поведінки є важковиховуваність. Терміни «важковиховуваний» характеризують молодь з негативним ставленням до норм моральної поведінки.

Аутодеструктивна поведінка це адиктивна та суїцидна поведінка, яка відхиляється від психологічних норм, часто медичних норм, загрожуючи цілісності та розвитку особистості [1].

Адиктивна поведінка це поведінка, що передує різним видам хімічної залежності. Ця поведінка виникає у результаті вживання різних груп наркотичних речовин і характеризується наявністю пов'язаних із цим проблем – це алкоголізм, токсикоманія, наркоманія. Також сюди відносяться такі об'єкти залежності як ігри, їжа, секс, релігія і релігійні культи.

Аутоагресивна чи аутодеструктивна поведінка теж відноситься до девіантної форми поведінки. Це така агресія, що може бути спрямована як на інших людей так і на самого себе, проти власної індивідуальності. Проявляється вона як загострене негативне ставлення до себе, як максимально негативна самооцінка і є найважчим моментом у розвитку особистісної дезадаптації. Вона включає в себе суїцидні думки і наміри, наявність емоцій, в яких домінують депресія, тривожність, почуття провини, підготовку і реалізацію суїцидних дій.

Серед мотивів суїцидної поведінки найпоширенішими є:

- протест (крайня форма незадоволеності кимось або чимось);
- заклик (привертання уваги до своєї персони, потреба у співчутті);
- уникання (спрямоване на позбавлення себе душевних чи фізичних страждань);
- самопокарання (пов'язане з почуттям вини);
- відмова (повна капітуляція перед кризою). Здебільшого один із мотивів суїциду є провідним, інші можуть бути допоміжними, стимулюючими або відсутніми взагалі.

В психологічних чинниках аутоагресивної суїцидальної поведінки переважають такі психологічні установки, які є песимістичними і пов'язаними із втратою сенсу життя як найвищої цінності, і знаходженням сенсу в смерті. Вони найважче піддаються корекції. Також це різні акцентуації характеру, інколи – лабільність (в умовах емоційного відштовхування). Низький рівень особистісної зрілості (підвищена навіюваність, слабкий контроль вітальних потреб, слабе прогнозування власної поведінки, підлітки слабо вірять в свої сили і хороше ставлення до них) та нестійка самооцінка. Вона залежить від настрою, оточення, від гостроти і складності

ситуації. У важких підлітків самооцінка має тенденцію до завищеності, що говорить про низьку критичність.

Суїцидна поведінка часто це крик про допомогу, в разі негараздів взаємодії підлітків з оточенням, неможливістю самостійно розв'язати проблеми.

Соціально-психологічними чинниками суїцидної поведінки є:

- особистісно-сімейні конфлікти (несправедливе ставлення родичів та оточення – образи, звинувачення, приниження; перешкоди на шляху задоволення актуальної потреби; нестача уваги, турботи інших тощо);

- конфлікти, пов'язані з антисоціальною поведінкою (побоювання карної відповідальності, іншого покарання чи ганьби; самоосуд за скоєний вчинок);

- конфлікти у професійній чи навчальній сфері (неспроможність, невдачі на роботі чи навчанні, несправедливі вимоги до виконання професійних або навчальних обов'язків тощо);

- зниження комунікативної толерантності «значущого оточення», хвороба, смерть близьких;

- суттєві статусно-рольові розбіжності (відсутність показників статусу – поваги, симпатії призводить до втрати вольового контролю, руйнування планів, бажання усамітнитися, конфлікту між статусом і домаганнями);

- самотність, соціальна ізоляція (відсутність близьких друзів, невизнання на соціально-груповому рівні і з боку суспільства породжує глибоку психологічну кризу);

- підбурювання до самогубства засобами масової культури [4].

Тут можна привести як приклад, дію «груп смерті» у соціальних мережах, так званих «Синіх китів» та інших, які призвели до самогубства не одне життя підлітка. Жертвами цих груп здебільшого стають діти від 11 до 15 років. Цей вік пов'язаний з віковою кризою соціального та психологічного становлення людини. Куратори цих груп добре це використовують. Вони маніпулюють підлітками і підносять самогубство як вихід з усіх проблем у житті, як допомога і полегшення, як доказ комусь своєї сили або просто впливають на слабкі сторони особистості [7].

Як бачимо, природа суїциду пов'язана з дією соціальних, соціально-психологічних та психологічних чинників. Виокремлення їх умовне, адже в реальному житті дія одного з них підсилюється дією інших.

Агресивна поведінка молоді створює безліч конфліктних ситуацій, а вони призводять до девіацій. Вона може бути фізичною, з використанням предметів, спрямованих на іншого (однолітка, дорослого, на тварин); вербальною, без або в поєднанні з фізичною з елементами садизму, спрямована на іншого; у вигляді погроз фізичного, морального насильства; прихованою або відкритою; поєднаною з іншими розладами поведінки.

Агресивну девіантну поведінку підлітка пов'язують з безвідповідальністю, порушенням норм моралі, етики, бажанням досягти цінностей шляхом негативних вчинків.

Вона може бути формою соціальної адаптації до нових умов як вид протесту, як засіб самоствердження у референтних групах, формуючи серед підлітків нездоровий культ агресії, як силу, яку поважають. Може проявлятися як агресивність у відносинах з іншими людьми, в розладах поведінки та емоцій як деструктивність, жорстокість, конфліктність, ворожість, запальність, мстивість, як бажання домінувати.

Факторами агресивної поведінки молоді стає неблагополуччя та низька педагогічна культура сім'ї; внутрішньо-особистісна агресивність, що виявляється внаслідок індивідуальних особливостей; недостатній рівень розвитку комунікативних навичок, відсутність прикладів і досвіду ненасильницьких відносин і знань про свої права; традиції шкільного середовища, що провокують і стимулюють жорстокість; попередній досвід життєдіяльності, що містить в собі прояви власної агресивності і спостереження аналогічних проявів у близькому оточенні – в родині, у референтній групі однолітків, у закладах освіти, в яких навчався раніше; недостатній рівень виховної роботи у загальноосвітніх закладах.

Але, все частіше агресивна поведінка, виявляється у молоді, яку характеризують лише з позитивної сторони: вихована, привітна, тиха, спокійна, у вихованні яких не було жодних проблем. Батьки яких, як відмічають викладачі освітніх закладів і шкіл, приймали активну участь у вихованні дитини, постійно цікавились навчанням дитини. Звідки ж небувала жорстокість та агресія у таких дітей?

Як відомо, у підлітків один з головних шляхів формування агресивності це спостереження за чужою агресією. Спрацьовує така властивість дитячої психіки як наслідування. Модель агресивної поведінки може одночасно демонструвати і забезпечувати її

підкріплення родина дитини. Родинне виховання розглядається не тільки як цілеспрямована система впливу батьків на дитину, але і як характер поводження з нею, стиль виховання, батьківське ставлення. Важливими чинниками виховання є також устрій родини, стиль життя, стійкі стереотипи взаємин у родині. На прикладі взаємовідносин між членами родини дитина вчиться взаємодіяти з іншими людьми, навчається поведінки і форм відносин, що збережуться в подальшому житті.

Також агресії діти навчається при взаємодії з однолітками, найчастіше дізнаючись про переваги агресивної поведінки під час ігор. І нарешті, діти вчать агресивних реакцій не тільки на реальних прикладах (поведінка однолітків та членів родини), але і на символічних, пропонованих ЗМІ. Спостереження агресивної поведінки на екрані телевізора, навіть у мультиках в яких персонажі без кінця товмачать один одного, де бійки відбуваються через кожні пару хвилин і при цьому все супроводжується сміхом, та фільми (особливо бойовики та фільми жахів), які діти можуть переглядати без усякої цензури, просто «перевантажені» агресією. Особливо великий вплив ЗМІ на дитину відбувається після 9 років: к 15 рокам дитина в середньому переглядала, телевізор близько 15000 годин і спостерігала 13000 видів агресії, що тільки підвищує рівень агресивності у дітей [6].

Агресивні діти, як правило, виростають у родинах, де є величезна дистанція між дітьми та батьками, де мало цікавляться розвитком дітей, де не вистачає тепла і ласки, де до проявів дитячої агресії батьки ставляться байдуже, де як замість турботи і терпеливого пояснення надають перевагу силовим методам, особливо фізичному покаранню. Батьки, які карають дітей, фактично можуть виявитися для них прикладом агресивності. Але й пасивна агресія: це несприймання та ігнорування дитини, її відторгнення, байдужість та холодність у відносинах, постійні неповага та невдоволення дитиною, приниження, вербальна агресія та інші види пасивної агресії нарівні з фізичними покараннями можуть провокувати надалі у дитині її агресивність та стати причиною агресивної поведінки.

Незрілі методи регулювання дисципліни, коли батьки непередбачувані і непослідовні у виборі покарань за неприйнятну поведінку, підготовлюють ґрунт для засвоєння дитиною силової тактики відстоювання своїх інтересів. Якщо батькам не вистачає умінь навчити дитину додержуватися визнаних правил поведінки, її

манерою стають непокора і пустощі, також можна дати волю кулакам. Дитина починає вважати, що фізична агресія – це засіб впливу на людей і контролю над ними, і буде надавати перевагу цим методам при спілкуванні з іншими. Цей стиль стає домінуючим у відносинах з людьми [2, с. 104].

Недавній випадок побиття підлітків у Чернігові став ганебним зразком агресивної девіантної поведінки молоді. Троє дівчат-підлітків 14 років безжалісно б'ють дівчинку у присутності натовпу однолітків. Ніхто не вступається за жертву, крім того напад фільмують і при цьому коментують побиття. Ролик виставили в Інтернет. 5 хвилин йде ролик і тільки в кінці видно, що пару хлопців почали рознімати дівчат. Наразі постраждала знаходиться у лікарні, її кривдницям загрожує кримінальна відповідальність [5].

Цей випадок вразив своєю жорстокістю та байдужістю. Тим більше, що цей напад скоїли дівчата, одна з яких мала бути педагогом і навчалася в вищому педагогічному закладі, інші були примірними ученицями і не мали ніяких нарікань щодо навчання та поведінки зі сторони вчителів. Вчителів були здивовані, лише у однієї дівчинки самим великим порушенням було паління. Цей випадок показує як легко девіантна поведінка може перейти в деліквентну і стати кримінальною.

Отже, агресивність, як риса характеру формує агресивну поведінку. Агресивна поведінка стає девіантною, коли порушує прийняті суспільством норми. Причиною такої поведінки можуть стати негативний вплив засобів ЗМІ, недоліки родинного виховання, наслідування стилю поведінки, відносин, норми моралі, які встановлені у сім'ї дитини.

Девіантна поведінка молоді може виражатися у різних формах, однією з яких є агресія. Вона може бути як вербальною, так і фізичною. Як аутоагресія вона проявляється в суїцидній поведінці.

Головними факторами які впливають на формування агресивної девіантної поведінки є психологічні, соціально-психологічні, біологічні.

В агресії, як форми прояву девіантної поведінки у молоді та підлітків можна вважати головним мотивом бажання домінувати, також – наслідування негативних моделей поведінки, як норми поведінки з іншими людьми, як засіб самоствердження, як форми протесту. Така поведінка деструктивна і призводить до руйнування здоров'я, стосунків, самої особистості, громадського порядку, заважає

успішній соціалізації молоді і навіть веде до переривання самого життя. Велику роль у формуванні агресії, як девіантної поведінки відіграє родинне виховання та вплив засобів масової інформації.

Девіантна поведінка значної маси населення, а особливо молоді, втілює сьогодні найбільш небезпечні для країни руйнівні тенденції. Але така поведінка піддається корекції і потребує зусиль та особливої уваги педагогів, психологів, батьків у вихованні та профілактики негативних девіацій.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки : курс лекцій. – К.: МАУП, 2006. – 88 с.
2. Бэрн Р., Ридардсон Д. Агрессия. – СПб.: Изд-во Питер, 1999. – 352 с.
3. Городяненко В. Г. Соціологія: навч. посіб. / В. Г. Городяненко. – К.: Вид. центр «Академія», 2003. – 559 с.
4. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія : посіб. – К.: Академвидав, 2003. – 448 с.
5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/ukraine/vse-podrobnosti-izbieniya-shkolnic-v-centre-chernigova-sostoyanie-devochki-i-mneniya-uchiteley-1011049.html>_ – Назва з титул екрану.
6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://moodle.chdu.edu.ua/mod/resource/view.php?id=16197>._ – Назва з титул екрану.
7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/ukraine/zhertvy-sinogo-kita-raskryli-podrobnosti-smertelnoy-igry-859231.html>_ – Назва з титул екрану.

Т. М. Черкасова,
старший викладач
(м. Хмельницький)

ЗАЛЕЖНІСТЬ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКА ВІД ЙОГО САМООЦІНКИ

Підлітковий період життя складає перехідний етап між дитинством з його повною залежністю від інших і неможливістю існування без них та дорослим віком з його здатністю до самостійного життя. Саме на цей період в основному припадає остаточне формування характеру, тобто основи особистості. В цей же час формується і значна частина соціальних відносин.

Цей вік не випадково отримав назву «важкого». Так, почуття самотності та неприкаяності, що пов'язане з віковими труднощами становлення особистості, породжує в підлітків невгамовну спрагу спілкування та групування з однолітками, в товаристві яких вони знаходять або сподіваються знайти те, в чому їм так часто відмовляють дорослі: спонтанність, емоційне тепло, порятунок від нудьги та визнання особистої значущості. При цьому спілкування є не тільки і не стільки засобом обміну інформацією, як засобом самоствердження [1].

Якісні зміни, що відбуваються у підлітковому віці, об'єктивно призводять до значного розширення сфери діяльності особистості. І особливо актуальним стає самовизначення, а також прояснення своєї ролі в різних мікросоціальних колах, в суспільстві в цілому. Спостерігається виражене прагнення визначити своє місце у житті, відносинах з однолітками та дорослими. Якісними новоутвореннями стають особливості прояву самосвідомості, рівень розвитку критичності-самокритичності, рівня домагань та оцінка досягнень особистості [5, с. 17].

При цьому особливого значення набуває формування адекватної самооцінки підлітка, як надійної платформи для розвитку всіх інших якостей особистості.

Самооцінка, як елемент самосвідомості, характеризується емоційно насиченими оцінками самого себе як особи, власних здібностей, етичних якостей і вчинків і є важливим регулятором поведінки. Вона визначає взаємини людини з її оточенням, її критичність, вимогливість до себе, відношення до успіхів і невдач.

Тим самим самооцінка впливає на ефективність діяльності людини і розвиток її особистості. Самооцінка тісно пов'язана з рівнем домагань, цілей, які людина перед собою ставить [7].

Отже, самооцінка – це уявлення людини про важливість її особистості і діяльності, що впливає на її самопочуття і поведінку.

Самооцінка складається, по-перше, під впливом тих оцінок, які дають людині інші люди. Людина схильна оцінювати себе так, як, на її думку, вона оцінюється оточуючими. Зневага до такого роду «зовнішньої» оцінки рідко буває щирою, людина так чи інакше її враховує. По-друге, самооцінка формується в результаті зіставлення образу реального «Я» (якою людина бачить сама себе) з образом ідеального «Я» (якою людина бажає себе бачити). Високий ступінь збігу між цими утвореннями відповідає гармонійному душевному стану особистості. Самооцінка залежить також від того, якою мірою людина відчуває свою приналежність до значущої для неї соціальної групи [7]. Це особливо важливим є у підлітковому віці, оскільки саме в цей період особистість орієнтується на референтну групу однолітків.

У формуванні самооцінки на ранніх ступенях розвитку дитини велику роль грають оцінки тих людей, які її оточують, оскільки на аналіз власної діяльності вона ще не здатна. Оцінки з боку дорослих є важливою умовою збереження дитиною емоційного благополуччя. Надалі, у міру накопичення досвіду, дедалі більшого значення в поведінці починає набувати оцінка результатів власної діяльності. Стійка самооцінка, що постійно формується, певною мірою звільняється від оцінок тих, що оточують, стає самостійним регулятором поведінки дитини. Іноді виникає розбіжність між самооцінкою і оцінками з боку тих, що оточують. Якщо ці оцінки вищі за самооцінку, то розбіжність між ними може стати чинником, що стимулює розвиток особи, коли людина прагне досягти рівня оцінки тих, що оточують [7].

У сучасній психології зазвичай виділяють три види самооцінки: занижена, адекватна і завищена.

Адекватна самооцінка дозволяє людині правильно співвідносити свої сили із завданнями різної складності і з вимогами тих, що оточують. Неадекватна (завищена або занижена) самооцінка деформує внутрішній світ особи, спотворює її мотиваційну і емоційно-вольову сфери і тим самим перешкоджає гармонійному

розвитку. [7]. Люди з низькою самооцінкою схильні думати про себе погано, проявляти нерішучість і боязкість [6].

Ще Кеплан (1976, 1980, 1982) розпочав дослідження взаємозв'язку між девіантною поведінкою та зниженою самоповагою. Він помітив, що оскільки кожна людина прагне мати позитивний образ «Я», недостатня самоповага переживається як неприємний стан, а прийняття себе асоціюється із звільненням від травмуючи переживань. Це підштовхує людей поводитись так, щоб зменшити вірогідність самоприпинення і підвищити вірогідність прийняття себе. Це підтверджує гіпотезу Е. Еріксона про значення для підлітка негативної ідентичності, коли він шукає і знаходить «схованку від труднощів» [4].

Занижена самооцінка виникає в наслідок дії різних чинників, включаючи генетичні фактори, зовнішність, вагу, психічне здоров'я, соціально-економічний статус, тиск збоку оточуючих та ін.

Занижена самооцінка може проявлятися як:

1. Надмірна самокритика та невдоволення.
2. Надмірна чутливість до зауважень та критики, що супроводжується обуренням і образою, а також відчуттям нападу збоку інших.
3. Хронічна нерішучість та страх помилитися на очах в інших людей, особливо-друзів і втратити останніх.
4. Пристрасне бажання догодити усім, не завдати прикрощів нікому, виконати усе, про що просять.
5. Ідеалізм і тяжкі переживання з приводу того, що ідеалу не досягнуто.
6. Невротичне почуття провини, що виникає внаслідок невірного сприйняття минулих помилок.
7. Постійна ворожість, захисна позиція і дратівливість без поважних причин.
8. Песимізм і загальний негативний світогляд.
9. Заздрість, постійне обурення усім і всіма.
10. Відношення до тимчасових негараздів як до постійних серйозних і неприпустимих невдач.

Причини заниженої особистісної самооцінки різноманітні. Найчастіше відзначають такі причини, як негативні навіювання оточуючих, або негативні самонавіювання. Якщо негативні самонавіювання йдуть внаслідок того, що людина має звичку бачити в собі переважно негативні сторони і не помічати свої переваги, свої

особливості вважати недоліками, бити себе за помилки – говорять про неприйняття себе [6]. Це часто призводить до депресивних настроїв.

В підлітковому віці початок депресії часто пов'язаний з певними драматичними подіями у сім'ї або у школі (У. Хадженс, 1974). А її розвитку сприяє схильність звинувачувати в усіх негараздах, які трапляються з підлітком, так би мовити «незмінні якості» його особистості. Згідно лонгітюдних даних (М.Селігман та Г.Елдер, 1986), така схильність формується в дитинстві під впливом сім'ї, а також внаслідок критики збоку вчителів, зокрема їх тверджень, що невдачі у навчанні пов'язані з тим, що дитина «нездібна» [4].

Також, підлітковий вік має свої специфічні психічні розлади, передусім, це дисморфоманія-маячення фізичного розладу та дисморфобія – страх зміни свого тіла [4]. Що також суттєво впливає на самооцінку підлітка і його поведінку, адже в наслідок цього він стає похмурим, нещасним і злостивим. Отже, формування адекватної самооцінки є важливим завданням для психологів та педагогів, які працюють з підлітками.

Взагалі, у підлітковому віці самооцінка дітей стосується переважно основних моральних якостей: доброти, честі, справедливості тощо. Учні середніх класів не досить самокритичні, хоч часто вони визнають у собі багато негативних якостей і усвідомлюють потребу позбутися їх, самооцінка в них є нестійкою та не завжди адекватною.

Судження молодших підлітків про себе виражаються також в оцінці їхніх взаємин з іншими людьми. Ці оцінки стосуються уміння дружити, чуйності до людей, своєї поведінки серед інших, поваги до себе, сприймання себе однокласниками, що свідчить про досить високий рівень самосвідомості, збагачення досвіду соціальної поведінки [8].

Самооцінка старших підлітків є досить різноманітною, різнобічною, узагальненою за змістом. Кількість якостей, які вони усвідомлюють, приблизно удвічі більша, ніж у молодшій підлітковій групі. Старші підлітки оцінюють не тільки окремі риси характеру, а й свою особистість загалом. Вони виявляють певну соціальну зрілість, усвідомлюють себе готовими до життя особистостями. Це виражається в самооцінці якостей, що характеризують їх як діяльних суб'єктів (рішучість, витримка, сміливість, почуття власної гідності, вміння обстоювати свої інтереси). У процесі самооцінювання

підліток виявляє свої можливості для прийняття важливого для нього рішення, бере на себе певні обов'язки. Саме самооцінка є передумовою його свободи вибору [8].

Далеко не рідкісною є неадекватна самооцінка підлітків, яка проявляється в переоцінці або недооцінці своїх можливостей, що шкодить розвитку відповідальності та інших важливих якостей. Наприклад, завищена самооцінка блокує почуття невдоволеності собою, провини за негідний вчинок, докори сумління за безвідповідальну поведінку. Несамокритичість заважає замислитись над своїми вчинками, самостійно пред'явити собі вимоги і виконати їх. Свідченням заниженої самооцінки є незадоволення собою, нездатність поставити перед собою більш високі вимоги, оскільки бракує впевненості у своїх можливостях. Це гальмує розвиток відповідальності, бо такі діти не виявляють активності, ухиляються від виконання завдань, обов'язків, доручень [8].

Підлітки дуже часто зачитуються романами, вони шукають в них героїв, схожих на себе, відгуки власних переживань; вони живуть у світі захоплень і дуже часто потрапляють у мрію. В цей же час підлітків привертають авантюри, наприклад втеча з дому у незвідані краї. Це справжня і небезпечна гра. Також особливим «захисним засобом» стає брехня і лукавство, що дає так багато випадків для переходу тієї межі, за якою починається злочинність [2]. Не маючи можливості проявити себе з кращого боку, або не вміючи відповідати поставленим вимогам підліток може легко вдатися до хитрощів і завести самого себе в пастку.

Саме в підлітковому віці на поведінку особистості суттєво впливає виконання ним обов'язків і доручень, очікуване ставлення до себе тощо. Ґрунтуючись на самооцінці, очікування опосередковуються емоційно-оціночним ставленням до групових норм, вимог і цінностей. Підліток відчуває підвищену потребу у схваленні і визнанні друзями. Тому він активно шукає таке оточення, в якому відчуває позитивне ставлення до себе, своїх учинків, має змогу переконатися, що він доросла, самостійна людина. [8]. І ці пошуки іноді приводять особистість до груп осіб із заниженим рівнем вимог щодо розумових здібностей, досягнень та соціального статусу, проте із анти суспільним забарвленням.

Також і у школі, не маючи змоги проявити себе найкращим чином, підліток намагається привернути увагу однолітків відіграючи роль «блязня» або «бабусі Шепокляк». В останньому випадку

спрацьовує логіка: «Якщо я не можу бути найкращим – буду найгіршим».

Понижена самоповага в підлітків та молоді статистично пов'язана з усіма видами девіантної поведінки – нечесністю, скоєнням правопорушень, участю в злочинних угрупованнях, вживанням наркотичних речовин, пияцтвом та тютюнопалінням, агресивною та суїцидальною поведінкою, а також і з психічними порушеннями (Кеплан 1975). Цей зв'язок у науковій літературі описується такими основними гіпотезами:

1. Коли самооцінка є низькою, за певних умов девіантна поведінка сприяє підвищенню самоповаги. Особливо приймаючи участь у антисоціальних групах та їх діях, підліток намагається тим самим підвищити свій психологічний статус в однолітків, знайти такі засоби самоствердження, яких в нього не має у сім'ї та школі.

2. Через те, що на їх думку значущі інші не відносяться до них позитивно, а навіть відносяться негативно, самооцінка знижується, що призводить до депресії та агресії.

3. Підлітки ще не вміють ефективно використовувати механізми психологічного захисту, які дозволяють зняти або пом'якшити наслідки перших двох чинників. Тому підлітки тікають у віртуальну реальність ігор, вдаються до алкоголізму, наркоманії [4].

Проте, занижена самооцінка іноді буває і в талановитих дітей із-за постійних сумнівів на рахунок того, чи все зроблено найкращим чином і внаслідок розуміння, що ідеалу не досягнуто. І вони також потребують розуміння і підтримки з боку батьків та педагогів.

Використовуючи низьку самооцінку підлітків через соціальні мережі злочинці втягують їх до небезпечних ігор (таких як «Сині кити»), шантажують переглядом порносайтів (навіть в разі, якщо дитина нічого такого не дивилася їй все одно приходять погрожуючі повідомлення), виманюючи значні суми грошей, що у свою чергу підштовхує дітей до брехні і крадіжок.

Формування адекватної самооцінки і рівня домагань надзвичайно важливе і для правильного сприйняття підлітком вимог інших, пробуджує і стимулює його прагнення до самовиховання. Становлення адекватного ставлення до себе відбувається завдяки оцінним судженням значущих інших, з якими спілкується підліток. Дуже великий вплив на нього має педагог. Його об'єктивна, справедлива, вимоглива і разом з тим доброзичлива оцінка сприймається підлітком без внутрішнього спротиву, стимулює його

працю над собою. Досягають виховної мети вказівки педагога, які допомагають дітям усвідомити позитивні та негативні аспекти їхньої поведінки, пояснюють наслідки нерозсудливих, неморальних вчинків, передбачають можливість виправити недоліки, досягти успіхів [8].

При цьому варто пам'ятати, що іноді самі дорослі-батьки та вчителі сприяють формуванню негативного образу «Я» в дитини та підлітка, використовуючи порівняння з іншими більш успішними особами та застосовуючи твердження: «Ти самий найгірший», «Всі змогли, а ти не зміг», «Як завжди, ти не сказав (не отримав, тобі не вдалося і т.п.)».

Слід пам'ятати, що спочатку підліток зазвичай прагне відповідати вимогам суспільства, але іноді за певних причин не може цього зробити. Це відображується в його свідомості і підштовхує до пошуку в інших напрямках [4].

Щоб уникнути формування негативної самооцінки бажано не підкреслювати недоліки та не успіхи підлітка. Навіть оголошуючи результати змагань, контрольних робіт і т.п. можна оголосити найкращі результати і не виділяти найгірші. А тим учням, в яких погано вийшло підкреслити, що можна отримати кращий результат наступного разу. Запевнити, що все попереду: «Підготуєтесь, постараєтесь-і вийде краще!». При цьому наступного разу потрібно відмітити навіть найменший успіх і старанність тих, кому важко вдається навчання або виконання доручень. І при нагоді завжди підтримувати адекватну самооцінку підлітка, виявляючи повагу до нього як до особистості.

Ефективному розвитку в підлітковому віці адекватних оцінних суджень також сприяють усвідомлення змісту значущіших для людини рис, якостей; засвоєння об'єктивних критеріїв оцінювання морально-вольових якостей і навчальної діяльності; переконання у важливості адекватних, стійких оцінних ставлень людини до себе та інших для нормальної взаємодії з ними. Важливими факторами розвитку правильної самооцінки є сприятливе становище серед ровесників, позиція позитивної рівноваги у стосунках, активна участь у громадському житті класу, групи, належна успішність. Особливе значення має самовиховання, тому виховна робота з підлітками повинна бути спрямована на прищеплення їм прагнення до праці над собою, самовдосконалення [8].

Список використаних джерел та літератури:

1. Добрович А.Б. Воспитателю о психологии и психогигиене общения.- М. : Просвещение, 1987. – 208с.
2. Зеньковский В.В. Психология детства. – М. :Академия, 1996. – 346с.
3. Кон И.С. Категория «Я» в психологии // Психол. журн. – 1981. – Т 2 № 3. – С. 25-37.
4. Кон И.С. Психология ранней юности : Кн. для учителя. – М. : Просвещение, 1989. – 255 с.
5. Худик В. А. Психология аномального развития личности в детском и подростково-юношеском возрасте. – К. : Здоровье, 1993. – 144 с.
6. Занижена самооцінка // Психологіс. Енциклопедія практичної психології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://psychologis.com.ua/zanizhennaya_samoocenka-1.htm.
7. Самооцінка Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Самооцінка>.
8. Самооцінка і домагання підлітка / Вікова психологія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/11301107/psihologiya/samootsinka_domagannya_p_idlitka.

І. М. Шепель,
соціальний педагог
(м. Хмельницький)

ВЗАЄМОДІЯ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА ТА СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА У РОБОТІ З ДІТЬМИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

У сучасних умовах оновлення системи освіти, основою якої є особистісно-орієнтований підхід до учня, вихованця, значно підвищилася і роль психологічної служби. Діяльність психологічної служби в загальноосвітніх навчальних закладах, а також в палаці творчості дітей та юнацтва забезпечується практичним психологом та соціальним педагогом. Очевидним є те, що проблема девіантної поведінки як такої, що відхиляється від норми, актуальна для всіх

учасників навчально-виховного процесу: педагогів, учнів та батьків. Таких дітей називають по різному: недисципліновані, педагогічно або соціально занедбані, важкі діти, важковиховувані, схильні до правопорушень, девіантні. «Проблемних» неповнолітніх дуже багато. Вони були, є, і звичайно, будуть. Це завжди засмучувало педагогів, батьків та просто дорослих. Девіантна поведінка загальноосвітніх навчальних закладах виявляється через порушення дисципліни, конфліктність, агресивність, крадіжки, псування майна, невідвідування занять, бродяжництво, тютюнопаління, вживання алкоголю, наркотиків тощо. Ці учні як правило перебувають на внутрішкільному обліку або на обліку в органах і службах у справах неповнолітніх.

У своїй роботі з такою категорією дітей практичний психолог та соціальний педагог керуються Конституцією України, Законами України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про позашкільну освіту», «Про дошкільну освіту», «Положення про психологічну службу в системі освіти України», Програмою «Основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України», Програмами розвитку освіти Хмельницької області 2016-2020рр., та багатьма іншими нормативно-правовими актами, що визначають діяльність психологічної служби.

Відповідно до «Положення про психологічну службу в системі освіти України», практичні психологи здійснюють обстеження дітей та підлітків, психолого-педагогічні заходи для усунення відхилень в індивідуальному розвитку та поведінці, профілактику відхилень у встановленні особистості й міжособистісних стосунках.

Соціальні педагоги за законом «Про освіту» здійснюють соціально-педагогічний супровід, який сприяє взаємодії закладів освіти, сім'ї у вихованні дітей, їхньої адаптації до умов соціального середовища, забезпечує консультативну допомогу батькам і особам, що їх замінюють. Захищають інтереси дітей, підлітків і молоді, сприяють попередженню негативних явищ у їхньому середовищі; забезпечують співпрацю вихователів, педагогів, працівників позашкільних закладів, сім'ї та громадськості у вихованні дітей [5].

Метою роботи психологічної служби з дітьми та підлітками, схильними до девіантної поведінки, є створення умов для повноцінного фізичного й психічного розвитку зазначеної категорії дітей, успішної їх соціалізації, подолання особистісних проблем в конфліктах з оточенням.

Надання своєчасної та адекватної допомоги дітям такої категорії залежить від співпраці всіх учасників навчально-виховного процесу. Вона будується на принципах взаємодопомоги та емоційної підтримки, має чітко визначені орієнтири діяльності всіх фахівців, що взаємодіють між собою в інтересах дітей. І тут важливо пам'ятати, що діти набувають «непривабливий» соціальний образ не тому, що вони такими народжуються, а під впливом різних, головним чином, не залежних від них факторів ризику, а саме:

- несприятливе мікросоціальне середовище (сімейні конфлікти, труднощі адаптації до шкільного життя);
- відсутність захисту та надання допомоги дитині в процесі її розвитку;
- різні види акцентуацій характеру тощо.

Загалом девіантна поведінка підростаючого покоління супроводжується деформацією соціальних зв'язків, відчуженням від основних інститутів соціалізації, перш за все сім'ї і школи, які, у свою чергу, могли послужити причиною девіацій.

Надаючи допомогу таким дітям практичні психологи та соціальні педагоги, займаються вирішенням однакових проблем, їх завдання реалізуються в одній площині, проте шляхи вирішення будь-якої з проблем у кожного різні.

Спільним є те, що практичний психолог і соціальний педагог:

- сприяють забезпеченню всебічного індивідуального розвитку учнів, збереження їх повноцінного психічного здоров'я;
- розкриттю здібностей, талантів дітей групи ризику;
- допомагають у професійному самовизначенні;
- здійснюють первинну профілактику девіантної поведінки дітей;
- пропагують здоровий спосіб життя;
- сприяють соціалізації;

Відмінним є те, що соціальний педагог забезпечує реалізацію виховної функції, функції соціальної допомоги та захисту, а практичний психолог працює з внутрішнім світом дитини.

Загалом, психологічна служба досліджує проблеми, які негативно впливають на дитину, сім'ю і мікросередовище, створює педагогічні умови для благополуччя дитини, що дозволяє йому придбати позитивний соціальний досвід, засвоїти цінності та організовувати свою життєдіяльність повноцінно.

Виявлення дітей з девіантною поведінкою здійснюється в процесі дослідження особливостей контингенту учнів або внаслідок одержання сигналу щодо проблеми від самого учня, педагога, батьків або інших представників найближчого оточення дитини. Зазвичай, психологу або соціальному педагогу складно самостійно охопити весь учнівський колектив. Після виявлення учнів «групи ризику» психологічна служба у співпраці з класними керівниками переходить до збирання додаткової інформації про особливості соціально-психологічних умов, в яких знаходиться кожна дитина. Таке поглиблене дослідження в першу чергу має на меті встановити первинну причину, яка призвела до того чи іншого негативного прояву в поведінці. Збір інформації здійснюється за такою схемою:

1. Бесіда з учителями, які викладають у цьому класі, з метою вивчення характеру поведінки учнів під час уроків.

2. Бесіда з батьками.

3. Вивчення особливостей психофізіологічного розвитку дитини.
4. Вивчення даних про успішність учня, аналіз навчальних проблем.

5. Вивчення особливостей статусу дитини в учнівському колективі (соціометричне дослідження, спостереження).

Діагностичний інструментарій соціального педагога містить у собі величезну кількість анкет для виявлення різних соціальних позицій. Особливо інформативною є анкета Міністерства освіти і науки «Молодь та протиправна поведінка.

Діагностичний інструментарій практичного психолога містить також велику кількість методик на вивчення індивідуально-психологічних особливостей дітей девіантної поведінки, а саме: опитувальник Шмішека на визначення типу акцентуацій, опитувальник Басса-Дарки на виявлення показників і форм агресії, опитувальник депресії Бека та інші. Після аналізу зібраної інформації психолог і соціальний педагог спільно мають можливість сформулювати гіпотезу щодо виявлених проблем дитини:

- соціальних;
- проблем в емоційно-вольовій сфері;
- проблем в інтелектуальній сфері;
- проблем в особистісній сфері;
- проблем соматичного характеру.

Такий скринінг дає можливість здійснювати психологічний та соціальний супровід з урахуванням індивідуальних особливостей

контингенту учнів і простежувати його ефективність, що, у свою чергу, проводить до підвищення якості здійснюваної роботи. Враховуючи отримані дані, практичний психолог, соціальний педагог, класний керівник, заступник директора з виховної роботи розробляють спільний план індивідуального психолого-педагогічного супроводу учня з девіантною поведінкою [5].

Практика засвідчує, що при виборі прийомів корекції особистості з девіантною поведінкою склалися дві протилежні концепції і дві тактики.

Перша, найбільш поширена, характеризується тим, що важкого підлітка вважають поганим, невинуватим. До нього ставляться недоброзичливо, безкінечно фіксуються його порушення у поведінці, його засуджують і карають. На позитивних рисах увага не зосереджується. Внаслідок цього у підлітків з'являється озлобленість, жорстокість, бажання помститися педагогам, що його скривдили і ровесникам за байдужість до його проблем. Такий підхід науковці називають тактикою байдужого фіксування проступків і засудження вихованців.

Друга концепція передбачає, що у кожного вихованця є прагнення до хорошого, а погане його самого пригнічує і викликає в нього страждання. Але підліток неспроможний самостійно зосередити свої зусилля на виправленні помилок. Він потребує допомоги доброго і вдумливого педагога. Крім того, у свідомості підлітка весь час відбувається боротьба позитивних і негативних тенденцій. Включення підлітка у здійснення моральних вчинків сприяє посиленню позитивних тенденцій і безболісному витисненню негативних. Така концепція, як відомо, реалізована в педагогічній системі А.С.Макаренка і характерна для кращих педагогів. Тактику, яка базується на такій концепції, можна назвати тактикою проектування позитивних якостей особистості і організації досвіду її правильної поведінки. Ця тактика заснована на особливо важливих у роботі з важковиховуваними підлітками принципах педагогічного оптимізму, поваги до підлітка, розуміння його душевного стану, зацікавленості у його долі [2].

Робота психологічної служби з дітьми девіантної поведінки базується на певних правилах:

1. Правилom довіри у взаємодії. Контакт між дитиною і дорослим подібний мосту. Немає мосту – немає зв'язку, немає шляху від дорослого до дитини і навпаки. Рівень відвертості буде прямо

пов'язаний з відчуттям власної безпеки. Дитина мовчатиме, огризатиметься або буде демонструвати інші форми захисної поведінки, поки не відчує, що ми це ті дорослі, які порушують її безпеку.

2. Правилom суб'єктності. Допомогти дитині можна лише у тому випадку, коли вона буде не об'єктом дії, а суб'єктом власного життя, тобто зацікавленим союзником всіх позитивних змін.

3. Правилom позитивного настрою. Будь-яку взаємодію слід починати з себе, особливо якщо вона пов'язана з прагненням змінити іншу людину. Звертаючись до себе, слід відповісти на питання: «Яке моє ставлення до дитини?» Якщо переважає негатив, то навряд чи вдасться досягти взаєморозуміння.

Працівники психологічної служби в своєму арсеналі мають значну кількість традиційних та інтерактивних форм та методів роботи, а саме: бесіди, консультації, розвивальні та корекційні заняття, ділові ігри, круглі столи, тренінги, рольові ігри, дискусії, диспути, відеолекторії тощо. Такі форми роботи дають змогу: створити умови для активної пізнавальної діяльності; підвищити рівень мотивації до розвитку та саморозвитку, аналізувати й оцінювати. Наприклад, відеолекторій – цікава, доступна та ефективна форма просвіти, яка передбачає підбір, перегляд та обговорення тематичних відеоматеріалів для певної цільової аудиторії. Важливою умовою такої форми роботи є аналіз переглянутого та підведення підсумків. Сприяє розвитку загальнолюдських цінностей, а саме толерантності, моральності, тощо, а також формує здоровий спосіб життя.

Дуже вдалою формою роботи з дітьми девіантної поведінки є і тренінг. Для роботи з такими дітьми є ефективним авторський тренінг «Розвитку позитивних ментальних рис підлітків девіантної поведінки».

Головне завдання тренінгу – допомогти повірити в себе, осмислити, що саме від них, від сформованості позитивних ментальних рис залежить їх особистісний і професійний успіх.

Такий тренінг сприяв:

1. Розвитку в підлітків навичок самопрезентації, позитивного сприйняття інших та себе.

2. Розвитку самокритичності в оцінці власних негативних ментальних якостей.

3. Формуванню рис характеру, які виражають відношення:

– до суспільства та інших людей (толерантність, правдивість, щирість, товариськість, ввічливість, доброзичливість тощо);
– до самого себе (самокритичність, вимогливість, відповідальність, самостійність тощо);
– до праці (працелюбність, сумлінність, наполегливість, ініціативність);
– вольові риси характеру (наполегливість, цілеспрямованість, почуття обов'язку).

4. Формуванню позитивну мотивацію до самовиховання та саморозвитку.

Тренінг розрахований на учнів 8-11 класів; містить 12 занять по 45–5 хвилин. Частота занять – один раз на тиждень.

Важливу роль у формуванні про соціальної поведінки відіграє позашкільна освіта. Адже позашкільні заклади доповнюють шкільну освіту та створюють позитивне виховне середовище. Освітній простір який створений в палаці творчості дітей та юнацтва сприяє всебічному, гармонійному розвитку дітей та молоді, їх соціальній адаптації та самореалізації в суспільстві. Важливим компонентом формування про соціальної поведінки в гуртках є професійна інформація. Це сприяє тому, що вихованці задумують про майбутню професію. Багато з них знаходять своє життєве покликання, набувають умінь та навичок, які без сумніву будуть необхідні у подальшому житті.

Отже, допомогти дитині, яка має прояви девіантної поведінки знайти себе, компенсувати соціальне неблагополуччя цікавою справою – це головний успіх в роботі практичного психолога та соціального педагога.

Список використаних джерел та літератури:

1. Артеменко Т., Хоменко Л. Програма «важковиховувані діти» // Психолог. – 2005. – № 4. – С. 8-13.
2. Горішна М. Агресія у спілкуванні // Психолог. – 2005. – № 35. – С. 21-26
3. Гурлева Т. С. Причини виникнення і перспективи попередження підліткової важковиховуваності // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 7.
4. Кондратьєв М. Ю., Крушельницькая О. Б. Психолого-педагогическая работа со школьниками-девиантами // Психологическая наука и образование. – 1999. – №3-4. – С. 45-65.

5. Харченко С. Я., Краснова Н. П. Робота соціального педагога з дітьми девіантної поведінки / С. Я. Харченко, Н. П. Краснова. – Х. : Вид. група «Основа», 2012. – 143 с.

О. Ю. Чевська,
практичний психолог
(м. Хмельницький)

АДАПТАЦІЯ БІЖЕНЦІВ І ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ЗІ СХОДУ УКРАЇНИ ДО НОВИХ РЕАЛІЙ ЖИТТЯ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

За даними ЮНІСЕФ, близько половини дітей віком від 7 до 18 років на окупованих територіях стали свідками подій, пов'язаних із війною, зокрема були очевидцями бойових дій та завдавання ушкоджень знайомим людям, погрожування з боку людей зі зброєю, деякі з них стали свідками вбивств. Особливе занепокоєння викликає стан постійної тривоги і страху, що супроводжує й дотепер більшість дітей – вимушених переселенців. За даними Міністерства соціальної політики України, станом на січень 2016 р. кількість офіційно зареєстрованих переселенців в Україні становить 1,7 млн осіб, у тому числі 215 тис. дітей.

Відтак серйозною залишається проблема внутрішньої міграції, зокрема збільшення кількості неповних сімей, дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, зростання бідності, безробіття, що, ймовірно, може спричинити збільшення чисельності дітей і підлітків групи ризику. Ці явища не можуть не впливати на загальновиховний процес [9, с. 79].

Постановка проблеми. Три покоління українців жили у мирі і здавалось, що ніколи війна не прийде у наше життя. Але реалії такі, що в нашій країні йдуть військові дії, гинуть люди. Страждають і гинуть не тільки ті, хто зі зброєю в руках захищає Батьківщину, а й мирні люди – діти, жінки, похилі люди. Всі хто до недавнього часу вів розмірене спокійне мирне життя, складав плани на майбутнє, будував дім, ростив дітей, працював і мріяв про спокій, достаток, кар'єру, відпочинок. Будь-яка війна є значним потрясінням для людини, оскільки вона потрапляє у неприродні для психіки умови. Тисячі

людей залишили свої домівки, тікаючи від війни, враз втративши все, стали біженцями, вимушеними переселенцями.

Внаслідок вітальної загрози пов'язаною з перебуванням у зоні воєнних дій переселенці та їх діти отримали гострий стрес, який в сумі зі стресом пов'язаним з переселенням та іншими надзвичайними подіями, викликав патологічні психологічні стани та виявився у психосоматичних проявах: порушення сну, симптомах гіперзбудження, головних болях, болях у животі та ін. Що стосується психологічних аспектів, це стрес, страх, тривога, депресія, депривація, почуття втрати і позбавлення, збій в ролевій структурі, почуття знедоленості, самотності, почуття неповноцінності, в наслідок нездатності впоратися з новою ситуацією, порушення пам'яті, агресивності та нетерпимого ставлення до інших, роздратованості, спалахи гніву, стану напруги, зниження активності та самооцінки, проблеми з плануванням свого життя, посттравматичні розлади. На цей час майже всі психологи у своїй повсякденній практиці стикаються з проблемами людей переселенців з території АТО, тому що їх кількість росте з кожним днем, і розселення переселенців розповсюдилося по всіх регіонах країни.

У сучасній політичній й соціально-демографічній ситуації в Україні очевидно, що потенціал вимушених переселенців постає як важливий ресурс соціально-економічного розвитку нашого суспільства та умова його соціальної безпеки. Тому, так важливе психологічне та фізичне здоров'я біженців і переселенців у адаптації до нових реалій життя, як повноправних членів нашого суспільства.

Мета статті – проаналізувати особливі психологічні аспекти психологічних станів біженців і переселенців, навчити психологів розпізнавати ознаки посттравматичного стресового розладу, володіти необхідними знаннями для забезпечення ефективної психологічної підтримки та адаптації, винайти дієві техніки та методи подолання наслідків посттравматичного стресового розладу.

Актуальність проведеного дослідження. Дослідили групу біженців-переселенців дорослих та дітей на ознаки посттравматичного стресового розладу. Оскільки найбільш часті прояви ПТСР це депресія та тривожність, то своє дослідження ми побудували на виявленні цих симптомів за допомогою тестування. Для цього, ми вибрали методики які є дієвими, обґрунтовані фахівцями та апробовані практичними психологами в практиці визначення ПТСР. Для тестування дорослих переселенців –

опитувальник депресивності Бека, та – Шкалу прояву тривожності Тейлора. Для тестування дітей: проективну методику – Тест «Будинок-Дерево-Людина», та – Батьківську анкету травматичних переживань дітей.

При визначенні депресивної симптоматики, у дорослих було виявлено, що ознаки депресивності відмічається у всіх досліджуваних але у різних рівнях і у всіх по різному, але нема жодного тяжкого випадку депресії. Про що свідчить, що ніхто з переселенців не відмітив наявність суїцидальних думок. Аналізуючи бали симптомокомплексів депресії у біженців переселенців ми бачимо, що хоча на когнітивному рівні прояви депресії і компенсувалися спілкуванням, занятістю, вони проявилася на фізичному рівні біженців переселенців. Це свідчить про глибину та тривалість депресії, її хронічний перебіг. Найбільше ознаки депресії проявилися в вегетативних і соматичних симптомах на фізіологічному рівні – порушення сну, підвищена втомлюваність, зниження лібідо, зниження апетиту.

Ознаки тривоги були виявлені теж у всіх досліджуваних, але теж на різних рівнях – це низький, середній, високий та дуже високий рівні.

Тривожність – індивідуальна психологічна особливість, що полягає в підвищеній схильності відчувати занепокоєння в різних життєвих ситуаціях, у тому числі і тих, об'єктивні характеристики які до цього не налаштовують. Оскільки в житті переселенців були стресові події, в результаті яких вони стали біженцями – це перебування у зоні воєнних дій, вимушене переселення, втрата домівки та майна, втрата роботи, зміна свого статусу, невизначене майбутнє та інші негативні стресові фактори, то є явна причина для підвищення тривоги, як одного з компонентів посттравматичного стресового розладу, тим більше у тих людей, у кого був підвищений рівень особистої тривожності. Мабуть тому у групи переселенців є невелика кількість осіб які показали дуже високий рівень тривоги.

Переселенці, у яких відмічено високий та середній рівень цих показників становлять групу ризику набуття посттравматичного стресового розладу і вже зараз вони можуть потребувати допомоги психологів, щоб в подальшому запобігти його розвитку.

У дослідженні дітей, за аналізом їх малюнків за тестом БДЛ ми виявили у деяких дітей наявність агресивних тенденцій. Також високий рівень тривожності, ознаки депресивності, емоційної

напруги, труднощів в спілкуванні та підвищеної потреби у ньому. Це може бути викликано у дітей розгубленістю від зміни звичного їм життя, відсутністю тих друзів, які були у них удома, зміною школи, місця проживання, тим, що дітям важко адаптуватися у новому середовищі. Їх батькам, починаючи з нуля на новому місці, треба докладати більше фізичних та психологічних сил і у них залишається менше часу щоб приділити дітям увагу, тим більше уваги не хватає її тим, у кого підвищена потреба у спілкуванні та увазі.

За аналізом даних симптомокомплексів, ми побачили що найбільший відсоток по високому та середньому рівнях показників таких як: «тривожність», «ворожість» та «депресивність», що свідчить про прояви наслідків ПТСР. Самий низький рівень показників у симптомокомплексу «почуття неповноцінності» це свідчить, що травмуючі події не нанесли ушкодження гідності та людській особистості дитини і не були спрямовані проти самої особистості.

Також велика кількість дітей мають низький рівень у симптомокомплексу «труднощі в спілкуванні» та у симптомокомплексу «конфліктність (фрустрація)». Це показує на те, що незважаючи на пережите у дітей немає проблем з спілкуванням. Мабуть тому, що діти опікуються батьками, відвідують музичні школи та спортивні секції, гуртки, всі діти соціалізовані, всі живуть у сім'ях і це компенсує наслідок травматичних подій. Високий рівень «труднощі в спілкуванні» показав хлопчик, що тільки приїхав зі Сходу країни.

Отже, тестування за проективною методикою за тестом БДЛ показало, що у всіх дітей виявлена тривога на різних рівнях. Депресивність виражена також у майже всіх тих дітей, що із виявленим рівнем тривоги, але з незначним відхиленням до низького рівня. Підвищений рівень тривоги та депресивної симптоматики, тим більше у відстрочений період після стресових подій, є ознаками посттравматичного стресового розладу. Переїзд для дитини, тим більше раптовий, зненацький, нове оточення, втрата домівки, звичних речей, іграшок, друзів вже великий стрес для дитини, а бути свідком воєнних дій це безперечно велике випробування для дитячої психіки. Підвищений рівень цих ознак, (високий та середній рівень) свідчить про те що у дітей біженців переселенців внаслідок перебування у зоні воєнних дій, переїзду, адаптації в новому оточенні є ознаки ПТСР і вони потребують психологічної допомоги.

Також для повноти результатів дослідження ми тестували батьків дітей переселенців за Батьківською анкетой для оцінки травматичних переживань дітей, було важливо, як оцінюють стан дитини батьки.

Аналіз результатів анкети дозволив визначити основні проблеми дітей, що пережили травматичні події. В нашому випадку, люди які проходили анкетування, знаходились у зоні воєнних дій. Постраждавши у цих надзвичайних обставинах їх першими реакціями були жах та розгубленість. Всі події, що відбувалися також відобразились на дітях. Майже всі вони перебували у зоні воєнних дій, і всі батьки цих дітей відмітили зміну поведінки дитини безпосередньо після травми – середній рівень вираженості посттравматичної реакції. В гострому періоді після травми безпосередніми реакціями на травмуючу подію були здебільшого дезорієнтація та страх.

У подальшому при переїзді з зони воєнних дій, батьки у віддаленому періоді після травми відмічали деякі зміни у поведінці дітей, які були доступні їх спостереженню. З часом у деяких дітей ознаки стресового розладу зникали, але попри те, що дитяча психіка має таку властивість як гнучкість і з часом може відновлюватися, особливо у дітей молодшого шкільного віку, все ж таки деякі ознаки наслідків стресу залишились.

За показниками шкали оцінки впливу травматичної події привертають увагу показники шкали «нав'язливе відтворення»: значна кількість дітей характеризуються схильністю до постійного або епізодичного переживання травматичних подій минулого з високим ступенем інтенсивності.

Крім того, майже на тому рівні показників має параметр «уникання», що свідчить про спрямованість дітей на уникнення всього, що могло б нагадати про те, що трапилося.

Найбільший індекс посттравматичної реакції у дітей – підвищена збудливість. Така поведінка особливо характерна для дітей і підлітків, як реакція на надзвичайну ситуацію, так як вони часто емоційно нестійкі, що свідчить про тенденцію відчувати поодинокі ситуативні неприємні фізичні відчуття (пітливість, порушення дихання, нудоту) в ситуаціях, які чимось нагадують травматичні події. Підвищена збудливість – реакція організму дитини на стресову ситуацію, впоратися з якою сам він не в змозі.

Найменший індекс посттравматичної реакції у дітей – порушення функціонування. Це говорить про те, що стрес не викликав клінічно значимих важких емоційних станів або порушень в важливих сферах життєдіяльності.

Загальні показники індексів посттравматичних реакцій говорять про стійкій середній рівень посттравматичного розладу у групі дітей біженців-переселенців.

Отже, на основі анкетування Батьківською анкетною для оцінки травматичних переживань дітей, ми можемо зробити висновки, що діти у групі біженців-переселенців в основному мають середній рівень травматичних переживань, що майже співпадає з рівнем симптомокомплексів у тесті БДЛ. Високі показники відмітили ті батьки, чії діти показали високі показники симптомів ПТСР тривоги та депресивності за тестом «Будинок – дерево – людина». Що було очікувано. Але деяка різниця є. Це може пояснюватися тим, що діти можуть не проявляти зовні свій страх та тривогу, а батьки дуже заклопотані своїми справами щоб помітити це, чи низьким емоційним зв'язком між батьками та дітьми. Діти, що показали високий рівень травматичних переживань мають найбільший ризик отримати посттравматичний розлад.

Стрес у першу чергу пов'язаний із фактором часу, який проминув після стресових подій, тобто із стійкістю симптомів впродовж періоду часу. Якщо за американською класифікацією, розлади які відповідають критеріям В, С, D та F шкали для клінічної діагностики ПТСР відповідно, спостерігаються у перший місяць після події, то йдеться про гострий стресовий розлад, через місяць-півтора і пізніше – це вже посттравматичний синдром. Оскільки термін переїзду родин зі Сходу вже значно більше місяця, то мова в даному випадку йде про хронічний посттравматичний стресовий розлад.

При належній підтримці батьків, педагогів, психологів потрібно звести до мінімуму ризик ускладнень симптомів посттравматичного синдрому. І завдання психолога допомогти батькам у правильному реагуванні на поведінку дітей, взаєморозумінні у родинах, наданні порад та психологічній підтримці, наданні професійної допомоги – корекційної та консультативної психологічної допомоги, навчити та засвоїти методам самопомогли для зниження рівня ПТСР людей, що за вимушеними обставинами стали біженцями та переселенцями. Сприяти їх психологічній реабілітації та адаптації.

Виклад основного матеріалу. Україна багато років була мирною країною. Таке болоче явище як війна сприймалося як відгомін страшних подій минулого і, звичайно, ніхто не готувався до того, що в нашій країні будуть відбуватися воєнні дії. Бойові дії на сході України і конфлікт у Криму змусили покинути свої будинки десятки тисяч жителів. Вимушене переселення досягло величезних розмірів, з'явилася особлива соціальна категорія «біженців», осіб, які перебувають у положенні вимушено переміщених всередині країни – «переселенців».

Однак, окрім матеріально-побутових проблем, переселенці зустрічаються з цілою низкою психологічних проблем: травматичні переживання, пов'язані з військовими діями, смертельною небезпекою, загибеллю близьких, втратою «минулого» і необхідністю починати все заново; зміною місця проживання, соціального статусу, роботи, та ще чимало інших проблем. Крім цього, психологічний стан переселенців визначається невпевненістю в майбутньому, розгубленістю перед безліччю реальних проблем, тривогою за своїх близьких, розчаруванням в суспільстві, коливаннями настрою – від збудження, агресивності до депресії, апатії. Складність реальної життєвої ситуації і перенесені стреси є причиною психічної дезадаптації, психологічних криз.

Саме психологічні аспекти проблем біженців-переселенців в Україні є актуальними і невирішеними по цей час. Проблема надання психологічної допомоги біженцям чи їх психологічного супроводу не нова для світу, проте є зовсім новою і неопанованою для вітчизняних фахівців. Якщо з бійцями АТО працюють воєнні психологи, з дітьми у навчальних та дошкільних закладах психологи-педагоги, то робота з дорослими біженцями переселенцями не проводиться. Цьому часто заважає їх скрутне матеріальне становище. Ситуація ускладнюється тим, що самі переселенці не усвідомлюють, що їм необхідна психологічна допомога.

У таких стресових умовах переселенці опиняються щонайменше декілька разів: до переселення, під час переселення і після свого переселення.

Переселення – це завжди перехід від чого-небудь до чогось. У психологічних проблемах, пов'язаних з переселенням головним є те, що руйнується звична для людини система зв'язків. Людина, що довгий час жила у своєму домі, народилася там, а потім виростила там своїх дітей, знає кожен куточок, раптом виявляється перед

необхідністю різко поміняти місце існування. Людина мимоволі проводить порівняння між тим, що у неї було, з тим, що вона отримала. Вже після тридцяти років людська психіка значною мірою втрачає сприйнятливність до змін, людина стає усе більш схильною до консерватизму, збереження існуючого життєвого порядку. Після п'ятидесяти людина вже практично втрачає здатність до безболісної адаптації до змін. А коли переселення раптове, вимушене та пов'язане з загрозою життя, людина переживає психологічні стани, які їй невластиві у звичних для неї обставинах. Люди стають неуважними, загальмованими або навпаки відчують гіперзбудження, легко стомлюються і зриваються на агресію. Їм важко організувати свій розклад і будувати якісь плани. Уникнути цих симптомів не вдається практично нікому з переселенців. Відрізняється лише інтенсивність цих симптомів залежно від того, наскільки міцна в людей нервова система.

Найважче переносять стрес переселенці літнього віку і діти. Нелегко проходиться і людям, які приїхали наодинці. Відсутність підтримки близьких і страх за них тільки доповнюють стресовий стан такої людини. Скрутне становище призводить до відчуття дискомфорту, зниження активності та самооцінки, підвищення тривожності, агресивності, виникнення негативного ставлення до інших людей.

Розглянемо особливості психічних станів та пов'язаних з ними проблем у біженців-переселенців, що були спричинені їх вимушеним переміщенням.

Порушення (особливості) в афективній сфері. Такого роду порушення виявляються в «емоційному отупінні», стані пригніченості, роздратованості, похмурості, нездатності відчувати радість, любов, творчий підйом. Для переселенців характерні відчуття безпорадності (особливо в перші два-три тижні після переселення). Загострення внутрішньоособистісних конфліктів та криз. Зазвичай, з'являються почуття провини та сорому. Часто приступи сильної провини призводили до проявів аутоагресії (самозвинувачення, самопокарання тощо). Під час індивідуальної роботи психологів з біженцями-переселенцями спостерігались прояви образи та замкненості, пов'язані з ідеєю про те, що їх ніхто не здатен зрозуміти (ніхто з психологів «не побував у їхній шкурі»). Так само спостерігались постійний неспокій, різноманітні страхи аж до параноїдальних думок. Описані афективні переживання часто

викликають соматизацію у переселенців і їх симптоми проявляються у вигляді головного болю та розладів травлення [5].

Порушення (особливості) у когнітивній сфері. У переселенців спостерігались погіршення пам'яті, концентрації уваги, виразна неувважність і забудькуватість. На початку роботи з психологами фіксувалась амнезія щодо сумних подій і, навпаки, нав'язливі спогади, повтори. Часто переселенці розповідали про дуже явні (документальні), жахливі сни. Частими були скарги на безсоння, неможливість розслабитися, так звані «рвані сни». Запахи, музика, звуки, події – будь-що могло нагадати їм про травматичні ситуації. Звертала на себе увагу виразна внутрішня конфліктність щодо цінностей та ідеалів, головних уявлень про себе, світ, інших людей. Характерною була різка зміна життєвих засад: з оптимізму та безлічі планів на майбутнє до безнадії та відчаю.

Зміни у поведінці (особливості поведінкових проявів). Для багатьох вимушених переселенців ізоляція і відсутність підтримки є важливими факторами ризику. Звертали на себе увагу такі особливості поведінки переселенців, як непередбачуваність вчинків, надлишкова розгальмованість, немотивована пильність. Інколи, навіть, зовсім невинні стимули могли викликати агресивну афектацію або переляк. Виразною була алогічність і непослідовність у вчинках [6, с. 26-46].

Особливою категорією, є діти, що переїхали до нас з зони АТО. Вони пережили безліч різних стресових ситуацій. Діти сімей біженців і вимушених переселенців також як і дорослі відчувають проблеми різноманітного характеру: побутові, матеріальні, психолого-педагогічні, що призводить до різних форм психосоціальної та педагогічної дезадаптації. Як і дорослі, більшість дітей справляються з численними стресами, пов'язаними з положенням переселенця, однак вони в більшості випадків травмують дитячу психіку, інтенсивність переживань може бути занадто сильною для дитини, і вона стає дуже вразливою. І це цілком зрозуміло, адже ці діти часто втрачають батьків, близьких людей, які за ними доглядали, братів і сестер, родичів і друзів, свій будинок, майно, іграшки, знайоме оточення, звичний образ повсякденного життя. Дітям, які пережили психологічну травму, досить важко зрозуміти, що сталося з ними [4].

Якщо дорослий здатний вербалізувати свої почуття, то з дітьми все набагато складніше. Це пов'язано, насамперед, з такою їх

віковою особливістю, як емоційна незрілість і батькам важливо про це знати і пам'ятати. Така своєрідність психіки дитини та дитяча реакція на кризову ситуацію може призвести до афективних реакцій у випадку неадекватної батьківської поведінки, до посилення невротичної симптоматики, до проявів психотичних симптомів. Дитина не в змозі повністю усвідомити зміст того, що відбувається, вона просто запам'ятовує саму ситуацію, свої переживання в ту мить (в пам'ять врізається вереск галм, свист падаючого снаряда, гул гвинтокрилів, звуки ударів, вибуху, жар вогню і т. д.).

Маленькі переселенці переносять стрес по-різному. Уся залежить від особливостей розвитку дитини. Однорічний малюк дуже тісно пов'язаний з мамою, він відчуває її психологічний стан і мало розуміє, що відбувається навкруги. Він не відрізняє звук гранати від феєрверку. У 3 роки дитина переживає вікову кризу. У неї починається статева самоідентифікація, деякі речі може робити самостійно, наприклад, їсти і брати іграшки. Під час будь-якої вікової кризи переживання загострюються. Травмовані діти висловлюють свої, пов'язані з пережитим, почуття через поведінку.

Підлітки (10-11 років і старше) можуть закритися в собі, для такої дитини потрібний особливий підхід. Навіть якщо він хоче переконати психолога у своєму нормальному емоційному стані, це не означає, що все так і є насправді. Цей вік – бунтарський: загострюються почуття власної гідності і справедливості [7].

У дітей, що пережили психологічну травму, спостерігається постійне відтворення пережитого в різноманітних формах: яскравих лякаючих візуалізаціях, багаторазових відтвореннях подій в страшних сновидіннях, в грі. Часто у дітей молодшого шкільного віку виявляється регрес у поведінці, уникнення усього, що нагадує чи пов'язане з травматичною подією, заціпеніння, різні страхи, страх залишитися самому – вони буквально чіпляються за маму, липнуть до неї, не відпускаючи ні на крок, боячись залишитись наодинці, їм сняться жахи, страшні сновидіння. Вони знаходяться в пригніченому стані, стають принишклі, відчувають злість, агресивність, підвищену збудливість. Вони можуть відчувати поодинокі ситуативні неприємні фізичні відчуття (пітливість, порушення дихання, нудоту) в ситуаціях, які чимось нагадують травматичні події. В деяких випадках можуть підвергатися нападам панічної атаки – коли чують різкі звуки салюту, хлопка розірваного шарика, та інше, що може нагадувати залпи снарядів.

Багато дітей сімей біженців демонструють задовільне ставлення до навчання, слабку ініціативність, відхилення особистісного розвитку (занижена самооцінка, підвищена тривожність, знижене самопочуття, активність, настрій; мають місце прояви агресивності, порушення поведінки). Особливо яскраво ці симптоми проявляються на початку навчального року, коли діти повертаються до навчального процесу. Маркером, який сигналізував про необхідність уважного аналізу того, що відбувається з дитиною, стає зміна у поведінці, зниження учбової мотивації та успішності [5].

Основні прояви психологічної травми схожі, незалежно від того, чи викликана вона локальними подіями чи масовими катастрофами. У випадках масової травматизації відбувається взаємне зараження негативними переживаннями, утворюючи вторинний процес. Джерелом вторинної травматизації може стати телебачення, Інтернет, а також сутички між дітьми в класі.

У дітей і підлітків можна виділити два види травми:

1. Травма отримана на основі безпосереднього, особистого досвіду під час обстрілу, полону, втрати близької людини і т. д. – це травма дітей-очевидців травмуючої події.

2. Травма, характерна для усієї популяції людей, залучених в кризові події: так би мовити, травма соціального рівня, яка специфічним чином заломлюється в підростаючому поколінні.

Діти потребують особливої уваги, багато з них пережили психотравмуючі події, наслідки яких ще довго будуть відбиватися на їхньому психічному здоров'ї, поведінці, здатності будувати конструктивні соціальні зв'язки. Тому, багато дітей потребують особливого піклування, допомоги з боку дорослих, розуміння однолітків.

Однією з головних проблем, із якою зіткнулися біженці – переселенці на новому місці проживання, це – проблема соціальної та психологічної адаптації. Адаптація є складним, багатоаспектним і часто тривалим процесом, пов'язаний з переживанням переселенцями змін, культурних відмінностей, ізоляції і депривації.

Але найбільшою проблемою біженців та переселенців стали посттравматичні розлади. Лише зараз почали з'являтися публікації присвячені особливостям та роботі з людьми з посттравматичним стресовим розладом (ПТСР).

Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) – це непсихотична відстрочена реакція на травматичний стрес, який

здатний викликати психічні порушення практично у будь-якої людини [2].

Під посттравматичними стресовими розладами нині розуміються психологічні і медичні наслідки дій на людину психогенних чинників, пов'язаних з вітальною загрозою, які об'єднують групу нервово-психічних розладів, що характеризуються головним чином переважанням проявів невротичного рівня порушень і поведінкових реакцій.

Стрес стає травматичним, коли результатом дії стресора є порушення в психічній сфері по аналогії з фізичними порушеннями. В цьому випадку, згідно з існуючими концепціями, порушується структура «самості», когнітивна модель світу, афектна сфера, неврологічні механізми, управління процесами навчання, система пам'яті, емоційні шляхи навчання [8].

Гострі спогади про травмуючу подію можуть з'являтися навіть через багато років. Ці спогади не зв'язані з тим, що людина переживає в теперішньому часі. Вони фрагментарні, схожі на несподівані «спалахи», складаються із сенсорних вражень, емоцій. Їх переживають не як спогади, а як травмуючу подію, що відбувається тут і тепер. Можуть повторюватися й ізольовані переживання думок чи почуттів (тривоги, відчаю, панічного страху тощо) без відповідних спогадів. Симптоми мимовільного повторного переживання травматичних подій запускаються різними стимулами (наприклад, запахом, освітленням, звуками, певною фразою, певною інтонацією тощо).

У психологічній картині ПТСР специфіка травматичного стресора (воєнні дії або насильство і т. д.) безумовно, враховується, хоча загальні закономірності виникнення і розвитку ПТСР не залежать від того, які конкретні травматичні події послужили причиною психологічних і психосоматичних порушень. Головним є те, що ці події носили екстремальний характер, виходили за межі звичайних людських переживань і викликали інтенсивний страх за своє життя, жах і відчуття безпорадності. Такі події корінним чином порушують відчуття безпеки індивіда, викликаючи переживання травматичного стресу, психологічні наслідки якого різноманітні [3].

Важливими характеристиками важкого психотравмуючого чинника є несподіванка, стрімкий темп розвитку катастрофічної події і тривалість дії, а також повторюваність протягом життя. Надзвичайні

(екстремальні) ситуації характеризуються, перш за все, надсильною їх дією на психіку людини, що викликає у неї травматичний стрес.

Слід підкреслити, що:

по-перше, ПТСР – це один з можливих психологічних наслідків переживання травматичного стресу;

по-друге – дані багаточисельних досліджень говорять про те, що ПТСР виникає приблизно в 20% осіб, що пережили ситуації травматичного стресу (за відсутності фізичної травми, поранення).

Тривалість переживання стресу визначає період перебігу ПТСР: протягом 1,5 місяців, діагностують гострий посттравматичний стресовий розлад; від 1,5 місяців до 6 місяців – підгострий посттравматичний стресовий розлад; протягом 6 і більше місяців – хронічний посттравматичний стресовий розлад [8].

Можливі різні форми патологічного розвитку ПТСР: переважна – психосоматизація захворювання, або найбільш помітним стає регрес психіки, або ж починає проявлятися дисоціація свідомості і підсвідомості.

При всякому раптовому гострому стресі, навіть дуже інтенсивному, не можна передбачити, чи стане він надалі причиною ПТСР, тобто чи триватиме стресовий розлад, коли вже не буде психотравмуючого стресора. Чи буде у людей гостра реакція на стрес (до 48 годин після початку події), яка може перейти в гострий стрес (до 1 місяця після травмуючої події), хронічний розлад адаптації (до 3 місяців після травмуючої події), чи розвинеться посттравматичний стресовий розлад (ПТСР). У деякого ПТСР може розвинутися значно пізніше – через рік чи кілька років після пережитого.

Таким чином, ПТСР має дві істотні особливості, що відрізняють його від звичайного стресу:

Перша полягає в тому, що психологічні, фізіологічні і соціально-психологічні розлади тривають після усунення стресора, коли навколо людини, раніше психотравмованої, вже спокійне, звичне життя.

Друга особливість – це те, що ПТСР може виникати через декілька місяців, навіть років, після пережитої психотравми, тобто коли стресовий стан, що виник із-за неї, здавалося б, давно закінчився.

Симптоми ПТСР можуть виникнути раптово, поступово або нагадувати про себе час від часу. Вони можуть з'являтися ніби нізвідки, а можуть «запускатися» чимось, що нагадує людині про

страшну подію, якимось пов'язано з нею: місце події, шум, запах, певні слова чи образи уяви.

Не всі люди однаково реагують на травмуючі події, частина людей швидко оговтується і функціонує далі без ознак порушення адаптації - їх називають стресостійкими. Існують декілька факторів які збільшують ймовірність розвитку ПТСР та його симптомів у біженців-переселенців: якщо людина надто молодого віку без достатнього життєвого досвіду, зрілої психіки, чи людина похилого віку, то психологічна пружність у них може бути на низькому рівні. Також фактор ризику – низький соціальний статус: відсутність друзів або сім'ї, безробіття.

Постраждалі від ПТСР мають поганий контакт з оточуючими, їм складно співіснувати в родині внаслідок роздратованості та періодичних немотивованих нападів агресії. Це може порушити працездатність і сімейне життя, викликати страждання близьких, неможливість адаптації і нормального життя у навколишньому світі.

Можливі чотири варіанти розвитку сім'ї за наявності нелікованої людини з ПТСР.

Перший варіант – часті сварки із-за підвищеного збудження. Акти вербального і фізичного насильства над іншими членами сім'ї, які це терпітимуть. Розвивається цикл насильства.

Другий варіант – розвиваються дуже «бідні» навички близькості в сім'ї, не лише сексуальні, але і усі інші міжособові навички спілкування. Люди з ПТСР уникають емоційних тем, стають дуже потайні у власних почуттях. Таким чином, емоційно відходять від інших членів сім'ї. Через деякий час така комунікація призводить до недоліку довіри і почуття фрустрації.

Третій варіант – загальне незадоволення усієї сім'ї. Людина з ПТСР починає зловживати алкоголем або іншими речовинами. Сім'я випробовує періодично кризи стабільності і в один з них може розпастися. Четвертий варіант – розвиток созалежності інших членів сім'ї. Созалежність – це нездорова залежність від однієї людини до такої міри, що созалежна людина жертвує своїми потребами і емоціями, своїм життям, для задоволення потреб і бажань іншої людини. Созалежна людина починає допомагати адикції людини з ПТСР, приховуючи від інших, даючи гроші і т. д. [1, с. 200-201].

Люди, страждаючі ПТСР, можуть звертатися до лікарів різного профілю, оскільки його прояви, як правило, супроводжуються як іншими психічними розладами (депресія, алкоголізм, наркоманія і

ін.), так і психосоматичними порушеннями. Більшості необхідна психологічна підтримка і допомога, щоб скоротити і полегшити період адаптації. Розуміючи всю складність ситуації, у якій опинилися внутрішньо переміщені особи в Україні, хотілося б сподіватися і на розуміння з їхнього боку, оскільки ряд проблем характерні не лише для переселенців, а й для місцевих жителів. Враховуючи той факт, що країна перебуває у кризовому стані, і тільки стає на шлях реформ, можна стверджувати, що комплекс заходів, спрямованих на розв'язання проблем переселенців, здійснюється, і є хоча й недостатнім, проте значним.

Отже, психологічні проблеми біженців-переселенців і психічні розлади вимушених переселенців показують, що вони носять комплексний характер, зачіпаючи усі основні сфери особистості: емоційну, когнітивну, поведінкову, мотиваційну, комунікативну, викликають порушення вегетативної регуляції та соматичні розлади. Вони ведуть до стійких особистісних змін не лише у людей, що безпосередньо пережили стрес, але і у членів їх сімей. Це часто призводить до алкоголізації та антисоціальних дій.

Основний набір психологічних проблем біженців-переселенців складають:

1. Різні невротичні розлади, у тому числі: страхи, тривожні розлади, депресії, суїцидальність.
2. Психосоматичні розлади.
3. Кризи ідентичності.
4. Стрес окультурації як реакція на нові соціокультурні умови.
5. Посттравматичні стресові розлади у осіб з травматичним досвідом.

Особливо гостро сприймають цю ситуацію діти, психіка яких досить чутлива до травмуючих подій, в силу їх соціальної, фізіологічної та психологічної незрілості.

Факт переживання травматичного стресу для деяких людей стає причиною появи у них в майбутньому посттравматичного стресового розладу (ПТСР).

Посттравматичний стресовий розлад – це стійка реакція на травмуючу подію при обов'язковій наявності травмуючого чинника – надзвичайних екстремальних подій. Він введений в Міжнародну статистичну класифікацію хвороб та проблем, пов'язаних зі здоров'ям, як окремий діагноз і має свої симптоми: повторного переживання, уникнення, підвищеної збудженості та фізіологічні

реакції, також причини, головна з яких, це механізм травматичної пам'яті.

Підступність посттравматичного стресового розладу полягає у тім, що він дає про себе знати не тільки протягом декількох годин або днів після травмуючої події, ПТСР може проявлятися через тижні, місяці і навіть роки.

У переселенців і біженців є всі підстави набуття посттравматичного стресового розладу, і вони можуть потребувати допомоги фахівців у своєчасному виявленні та лікуванні ПТСР. Напрямки діяльності психолога з біженцями переселенцями є інформативна, профілактична, просвітницька та діагностична робота у розпізнанні симптомів стресу і посттравматичного стресового розладу, поясненні змісту психологічної допомоги, загального поняття про психопрофілактику кризових психічних станів та методів їх подолання: методик, технік та вправ на розслаблення, на релаксацію, дихальних вправ, аутотренінгу, медитації. Консультативна та корекційна робота з дорослими та дітьми переселенцями-біженцями, індивідуальна та групова робота за допомогою арт-терапії, ігротерапії, при боротьбі з наслідками стресу та посттравматичного стресового розладу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Александров Е. О. Интегративная психотерапия посттравматического стрессового расстройства / Е. О.Александров. – Новосибирск : Сибпринт, 2005. – 260с.
2. Малкина-Пых И. Г. Психология поведения жертвы. – М. : Изд-во Эксмо, 2006. – 1008 с.
3. Малкина-Пых И. Г. Виктимология. Психология поведения жертвы. – М. : Эксмо, 2010. – 864 с.
4. Профілактика посттравматичних стресових розладів: психологічні аспекти : метод. посіб. / Упор.: Д.Д. Романовська, О.В. Ілашук. – Чернівці: Технодруk, 2014. – 133 с.
5. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій : метод. посіб. / З. Г. Кісарчук, Я. М. Омельченко, Г. П. Лазос, Л. І. Литвиненко, Л. Г. Царенко ; за ред. З. Г. Кісарчук. – К. : ТОВ «Вид-во Логос», 2015. – 207 с.
6. Психологічна допомога внутрішньо переміщеним особам (на прикладі роботи з переселенцями з Криму) // Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій :

метод. посіб. / З. Г. Кісарчук, Я. М. Омельченко, Г. П. Лазос, Л. І. Литвиненко, Л. Г. Царенко; за ред. З. Г. Кісарчук. – К. : ТОВ «Вид-во Логос», 2014. – 206 с.

7. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія : навч. посіб. / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – 360 с.

8. Тарабрина Н. В. Практикум по психологии посттравматического стресса. – СПб : Питер, 2001. – 272 с.

9. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / Нац. акад. пед. наук України; [редкол.: В. Г. Кремень (голова), В. І. Луговий (заст. голови), А. М. Гуржій (заст. голови), О. Я. Савченко (заст. голови)] ; за заг. ред. В. Г. Кременя. – Київ : Педагогічна думка, 2016. – 448 с. – Бібліогр.: с. 21. – (До 25-річчя незалежності України).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Білий Леонід Григорович – кандидат педагогічних наук, доцент, директор Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом (м. Хмельницький).

Білоус Ірина Петрівна – викладач кафедри психології Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом (м. Хмельницький).

Бліндер Валентина Володимирівна – практичний психолог Хмельницького міського Центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (м. Хмельницький).

Данько Оксана Володимирівна – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом (м. Хмельницький).

Дубина Людмила Григорівна – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри фундаментальної підготовки Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом (м. Хмельницький).

Дубініна Катерина Анатоліївна – кандидат філологічних наук, старший викладач циклової комісії загальноосвітньої та фундаментальної підготовки Хмельницького економіко-правового коледжу МАУП (м. Хмельницький).

Дунець Лілія Михайлівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри гуманітарної підготовки та туризму Хмельницького економічного університету (м. Хмельницький).

Ковтун Олександр Сергійович – кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри психології Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом (м. Хмельницький).

Малиновська Марина Миколаївна – керівник Центру розвитку «Простір», клієнт-центрований терапевт, сімейний терапевт, травмотерапевт-консультант (м. Хмельницький).

Матвійчук Тетяна Владиславівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри філософії освіти факультету соціально-психологічних наук та управління НПУ імені М.П. Драгоманова, керівник ГО «Хмельницьке об'єднання психологів та психотерапевтів», практикуючий психолог, психотерапевт, дитячий та сімейний психолог (м. Київ).

Мельничук Світлана Леонідівна – кандидат психологічних наук, завідувач кафедри гуманітарної підготовки та туризму Хмельницького економічного університету (м. Хмельницький).

Олійник Валентина Василівна – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри психології Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом (м. Хмельницький).

Олійник Ольга Степанівна – кандидат економічних наук, заступник декана з навчально-методичної роботи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський).

Охман Ольга Василівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри комерційного та трудового права Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом (м. Хмельницький).

Парандій Валентина Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент, директор Хмельницького економіко-правового коледжу Міжрегіональної Академії управління персоналом (м. Хмельницький).

Рашина Інна Олександрівна – викладач кафедри педагогіки Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії (м. Хмельницький).

Тафінцева Світлана Ігорівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії (м. Хмельницький).

Чевська Оксана Юрївна – практичний психолог ГО «Психологічна кризова служба» Хмельницької області (м. Хмельницький).

Черкасова Тетяна Михайлівна – старший викладач кафедри психології Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом (м. Хмельницький).

Шепель Інна Миколаївна – соціальний педагог Хмельницького палацу творчості дітей та юнацтва (м. Хмельницький).

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**Девіантна поведінка дітей та молоді як
соціально-психологічна проблема**

Збірник наукових праць

Д 25 Девіантна поведінка дітей та молоді як соціально-психологічна проблема : матеріали засідання круглого столу [Хмельницький, 20 квіт. 2017 р.] / гол. ред. Л. Г. Білий. – Хмельницький : Вид-во Хмельниц. ін-ту МАУП, 2017. – 142 с.

*За достовірність фактів, назв, посилань на літературні джерела
відповідальність несуть автори. Редколегія не завжди поділяє їхні погляди.*

Приватне акціонерне товариство «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління персоналом»
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК №32262 від 26.08.2008 р.

Хмельницький інститут
імені Блаженнішого Володимира, Митрополита Київського і всієї України
29015, м. Хмельницький, проспект Миру 101-А
Тел.: (0382) 63-03-05
Ел. адреса: himaup@ukr.net
www.maup.km.ua

Здано в набір 20 червня 2017 р. Підписано до друку 26 червня 2017 р.
Формат 60х84 1/16. Гарн. Times. Ум. друк. арк. 2,4.
Друк офсетний. Папір офсетний. Тираж 200 прим.

Поведінка є тим самим джерелом патології, як гени й середовище...

Неправильна поведінка людей
є більш частою причиною їхніх захворювань,
аніж зовнішні дії чи слабкість природи людини.

(М.Амосов)

